

Η ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΟΝΤΟΤΗΣ (*) ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ (1)

ΥΠΟ

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ ΔΑΝΙΗΛΙΔΗ

«Τῇ Ἑλλάδι πενίη μὲν αἰεὶ κοτε σύντροφός ἐστι, ἀρετὴ δὲ ἔπακτός ἐστι, ἀπὸ τε σοφίης κατειργασμένη καὶ νόμου ἰσχυροῦ· τῇ διαχρεωμένῃ ἢ Ἑλλάς τὴν τε πενίην ἀπαμύνεται καὶ τὴν δεσποσύνην».

Ἰσαμε τὰ τελευταῖα χρόνια δὲν εἴχαμε προσέξει ἀρκετὰ τὸν γεωγραφικὸν παράγοντα στὴ νεοελληνικὴ ζωὴ, πρὸ γενικὰ τὴ γεωγραφικὴ ὄντοτητα τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ· ἴσως γιὰ τὴν ἐσκέπαζε ὁ ἴσκιος τῆς ἱστορίας, ἴσως πάλι γιὰ τὴν ἐμεῖς οἱ ἴδιοι δὲν εἴμεθα ἀκόμῃ ἄξιοι τῆς Γῆς. Καὶ ὅμως ὅπως τοὺς Ἀρχαίους (2) ἔτσι καὶ τοὺς νεώτερους Ἕλληνες δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τοὺς νοιώσῃ ξεχωριστὰ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Κλίμα, ὑψὴ καὶ μορφὴ τοῦ ἐδάφους, ἡ γεωγραφικὴ θέσις καὶ ὁ κατατεμαχισμὸς τῆς χώρας, οἱ ὑδατογραφικὲς τῆς συνθῆκες, ὁ ζωϊκὸς καὶ φυτικὸς τῆς κόσμος κτλ. κτλ. ὅλα μαζί, ἀλληλοσυμπληρούμενα ἢ ἀλληλοεξαοτούμενα, ἐμμέσως ἢ ἀμέσως δὲν ἔπαψαν ποτὲ νὰ ἐξασκοῦν τὴν ἐπίδρασίν τους πάνω στοὺς Ἕλληνες καὶ νὰ ἐπηρεάζουν τὴν οἰκονομικὴ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ τους ἐξέλιξη.

Τὰ δεδομένα ὅμως τοῦτα, δὲν εἶναι τὰ μόνον προσδιοριστικὰ καὶ δὲν πρέπει νὰ τὰ παίρνουμε ἀπόλυτα· θάταν πολὺ μεγάλη μονομέρεια νὰ ὑποβιβάσουμε τὴν ἱστορία σὲ ἀπλὴ λειτουργία τῆς γεωγραφίας καὶ νὰ ζητᾶμε σὲ μιὰν ἐξήγησι ἀποκλειστικὰ γεωγραφικὴ τοὺς ὅρους τῆς ζωῆς νεαροῦ λαοῦ, πὺ ἀνασταίνεται πάνω σ' ἓνα πανάρχαιο ἔδαφος πολιτισμοῦ.

Ἡ ζωὴ, ἀκόμα καὶ τῆς πρὸ πρωτόγονης ομάδας, παρουσιάζεται στὸν ἐρευνητὴ πότε σὰν μιὰ σύνθεσι συναφῶν φαινομένων καὶ πότε σὰν μιὰ ἐπιπλοκὴ ἀντιθέσεων καὶ διαφορῶν, πάντα σὰν ἓνα σύνολο ὄργανικό. Κανένας ἀπὸ τοὺς συντελεστὲς τῆς οὐσιαστικὰ καὶ μορφολογικὰ δὲν εἶναι τόσο ἀπλὸς κι' ἀπομονωμένος, γιὰ νὰ μπορούμε νὰ τὸν ἀντιμετωπίσουμε στὴ δράσι του σὰν μιὰ ἐνότητι ἀπόλυτη· ὅλοι τους εἶναι πολυσύνθετοι καὶ συνυφασμένοι ὄργανικά.

* Ἀπόσπασμα ἀπὸ ἐκδοθησομένην μελέτην τοῦ συγγραφέως «περὶ τῶν προϋποθέσεων τῆς Νεοελληνικῆς Οἰκονομίας καὶ Κοινωνίας».

Γι' αὐτὸ δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται νὰ ὑπερτιμοῦμαι τῇ σημασίᾳ τῶν γεωγραφικῶν ὄρων· «ὁ γλυκὺς οὐρανὸς τῆς Ἰωνίας ἔχει συντελέσει πολὺ στὴ χάρη τοῦ ὀμηρικοῦ ἔπους καὶ ὅμως μονάχα αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ γεννήσῃ Ὅμηρους. Κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Τούρκων δὲν ἔχει ἀναδειχθεῖ οὔτε ἓνας ραψωδός» (*).

Στὴ φύση μιᾶς χώρας ἐνυπάρχει μονάχα ἡ δυνατότης ὄχι ὅμως καὶ ἡ ἀναγκαιότης μιᾶς ὁποιασδήποτε ἐξελίξεως (*). Πολὺ σωσιὰ ἡ νεώτερη ἀνθρωπογεωγραφία τονίζει κοντὰ στὶς ἐπιδράσεις τῆς φύσεως καὶ τῆ μεγάλης σημασίας, πὺ ἔχει ἡ ἀντίδραση καὶ δράση τοῦ ἀνθρώπου, καὶ μποροῦσε μιὰ χαρὰ νὰ δώσῃ γιὰ παράδειγμα στὴν Ἑλλάδα· στὴν ἴδια χώρα, πὺ γέννησε μιὰ φορὰ τὸ Ἑλληνικὸ θαῦμα, βλέπουμεν ἔπειτα ἐπὶ ὀλόκληρους αἰῶνες τέτοια ἔλλειψη πολιτισμοῦ, πὺ θᾶπρεπε, ἂν ἐπιμέναμε σ' ἓνα γεωγραφικὸ ντετερμινισμό, νὰ ζητᾶμε στὴν ἴδια φύση τὸ λόγο τόσον τοῦ πολιτισμοῦ ὅσον καὶ τῆς βαρβαρότητος. Στὶς σχέσεις τῆς φύσεως πρὸς τὸν ἀνθρωπο ἡ φύση δὲν εἶναι πάντοτε τὸ ἐνεργητικὸ στοιχεῖο καὶ ὁ ἀνθρωπος μόνον τὸ παθητικόν· ὑπάρχει μεταξύ τους μιὰ ἀλληλεπίδραση, κ' αὐτῆς τὸ εἶδος καθορίζει πάντα ἡ διαφορὰ τῆς ράτσας καὶ πὺ πολὺ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐκάστοτε πολιτισμοῦ. Ὅσο πὺ ψηλὰ ἀναβαίνει μιὰ κοινωνία ἀνθρώπινη, ὅσο πὺ πολὺ ἀναπτύσσονται οἱ τεχνικὲς τῆς ἱκανότητες τόσο πὺ δυνατὴ γίνεται ἡ ἀντίδραση καὶ δράση τῆς ἐπάνω στὴ φύση, τόσο πὺ ἀποτελεσματικὴ ἡ προσπάθειά τῆς νὰ χειραφετηθῇ ἀπ' οὐτὴν καὶ τὸ σημαντικό, νὰ τὴν διαπλάσῃ ὅπως θέλη, νὰ γίνῃ κυρίαρχός τῆς.

Ἡ ἐρώτηση, ἂν στὴν ἀλληλεπίδραση τούτῃ πρωτεύει ὁ ἀνθρωπος ἢ ἡ φύση, δὲν μπορεῖ νὰ ἔχῃ παρὰ σχετικὴ τὴν ἀπάντησιν. Βέβαια ἡ φύση εἶναι αὐτοῦ χωρὶς κᾶν νὰ λογαριάσῃ τὸν ἀνθρωπο, πὺ πρέπει νὰ προσαρμοζέται πρὸς αὐτήν. Μὰ ἐμεῖς ξεκινᾶμε ἀπὸ τὸν ἀνθρωπο μιᾶς ὠρισμένης κοινωνίας κ' ὄχι τὸν ἀπομονωμένο· καὶ ἡ κοινωνία τούτῃ ἔχει τὰ ὠρισμένα τῆς ἦθη καὶ ἔθιμα, τὶς ἀξίες τῆς, τὸν ἰδιαιτερο τρόπο τῆς ζωῆς τῆς, ὅλα τέλος διαμορφωμένα ἐδῶ καὶ τόσες γενεὲς καὶ διαμορφούμενα πάρα πέρα. Ὁ ἀνθρωπος, πὺ γεννιέται σήμερον ἐκεῖ μέσα, δὲν τὰ βρίσκει μόνον προϋπάρχοντα στὸ περιβάλλον του μὰ εἶναι καὶ ὁ φορέας τους καὶ δὲν ἔχει τὴν ἀνάγκη νὰ τὰ δημιουργήσῃ αὐτὸς μόνος του παλαιότητας μὲ τὴ φύση. Γι' αὐτὸ ἡ προσαρμογὴ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴ φύση παρουσιάζεται μὲ δυὸ μορφές· ὄχι μονάχα ὡς μιὰ ἐξάρτησιν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ φύση, ὅπως τὸ ὑποθέτανε οἱ παλαιότεροι, ἀλλὰ πρὸ παντὸς ὡς ἓνα ἀνυπολόγιστο πλῆθος δυναμικότητες κληρονομικὲς, ἐγγενεῖς κ' ἐπίκτητες στὸν ἀνθρωπο, ὡς μιὰ τάση καὶ ἱκανότητα τῆς κοινωνίας νὰ ὑποτάξῃ τὴ φύση στὶς ἀνάγκες τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ νὰ ἐπιβάλλῃ τὸν ἀνθρωπο ὡς μέτρον ἀπάντων.

Ἔτσι ἡ μελέτη τούτῃ τῶν προϋποθέσεων τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας ὀφείλει νὰ καθορίσῃ τὴν ἐπίδραση καὶ τῶν δυὸ παραγόντων, τοῦ γεωγραφικοῦ καὶ τοῦ ἱστορικοῦ.

Ἀνόμεσα στὰ στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν Ἑλληνικὴ φύση ἓνα εἶναι κεῖνο ποὺ μὲ τὴν ἱστορικὴ του σημασία ἐπισκιάζει ὅλα, κυριαρχεῖ ὅλων: ἡ γεωγραφικὴ θέση.

Ἡ Ἑλλάς κεῖται στὰ πρόθυρα τῆς Ἀνατολῆς, στὴν καρδιὰ τῆς Μεσογείου. Καὶ ἡ Μεσόγειος περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη εἶναι ἡ θάλασσα ποὺ δὲν χωρίζει, μὰ ἐνώνει. Οἱ ἀρχαῖοι πότε τὴν ἐφантаζότανε σὰν μιὰ γέφυρα φυσικῆς ἐπικοινωνίας, pontus, καὶ πότε πὺ πετυχημένα παρομοιάζανε τοὺς λαοὺς τῆς με βατράχια, δηλαδὴ ὄργανισμοὺς ἀμφίβιους, ποὺ ζοῦσαν μέσα στὴν ἴδια λίμνη, ἀνῆκαν σὲ διάφορες ἀχτὲς τῆς Εὐρώπης, τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Ἀφρικῆς, καὶ εἶχαν στὴν παραλιακὴ γραμμὴ τὴν ἔκφραση τῆς γεωγραφικῆς τους ἐνότητος.

Ἡ ἐνότις αὐτὴ δὲν ἔπαυεν ἀπ' τὰ πὺ παλιὰ χρόνια ν' ἀποτελῆ γιὰ τὴν Ἑλλάδα τὸ κυριώτερο χαρακτηριστικόν. Οἱ χῶρες ποὺ κατοικοῦν οἱ Ἕλληνες ἀπ' τὸ Ἴόνιο καὶ τὸ Αἰγαῖο Πέλαγος ὡς τὴν Προποντίδα καὶ παραπέρα, ἀποτελοῦν ἓνα μέλος τῆς Μεσογείου, κι' ἂν τις πάρη κανεῖς ξεχωριστά, μιὰ μικρὴ Μεσόγειο, τὴν Ἑλληνικὴ⁽⁵⁾. Μὲ μιὰ διαφορὰ, πὺς στὴ μικρὴ Μεσόγειο ἐνσαρκώνεται πὺ ἀδρὰ καὶ πὺ πὺ ἐντονα παρὰ στὴ μεγάλη ἡ γεωγραφικὴ ἐνότις, ποῦ προσαρτᾷ τὴν Ἑλλάδα σ' ἓνα εὐρύτερο γεωοικονομικὸ σύνολο καὶ δὲν τῆς ἐπιτρέπει ἔξω ἀπ' αὐτὸ καμμιά ὀλοκλήρωση.

Ἡ Ἑλληνικὴ χερσόνησος εἶναι γερὰ δεμένη στὸν εὐρύτερον καὶ δυνατὸ κορμὸ τῆς Μεσευρώπης. Καὶ ὅμως ἀπομακρύνεται πὺ ἀπ' αὐτὸν ἀφίνοντας ἔξ ἴσου ὀρητικὰ τὴ Δύση καὶ τὸ Βορρᾶ γιὰ νὰ ξαπλώνεται πολυσχιδῆς πρὸς τὴν Ἀνατολή. Θαρρεῖς πὺς ὠθεῖ τὸ ἀνήσυχο πλῆθος τῶν μικροχερσονήσων τῆς, πότε σὰν πλοκάμους ἢ κεραῖες, ἀρπαχτικά ἢ ἀνιχνευτικά, καὶ πότε σὰν ἀνθρώπινους βραχίονες, ἀποφασιστικά, πέρα ἀπὸ τὴ θάλασσα, γιὰ νὰ βρῆ, νὰ πιάσῃ τὴν ἀπέναντι Μικρασιατικὴ ἀκτὴ, ποὺ ἀποτελεῖ τὴ φυσικὴ τῆς συνέχεια καὶ συμπλήρωση. Σχεδὸν ὅλοι τῆς οἱ λιμένες, ὅλες τῆς οἱ πόλεις ἔχουνε στραμμένα τὰ μάτια πρὸς τὴν Ἀνατολή.

Τετρακόσια ὀγδόντα τρία νησιὰ καὶ ξερονήσια μεγάλα καὶ μικρά⁽⁶⁾, τὸ ἓνα πὺ ὄμορφὸ ἀπ' τ' ἄλλο, πὺ πλούσιο σὲ σχῆμα καὶ χρῶμα, κι' ὅλα ἀραδιασμένα πλάϊ-πλάϊ, στέκουν μεταξὺ Εὐρώπης καὶ Ἀσίας, αἰωνόβιες πέτρες, ποὺ τις ἀφῆκεν ἐκεῖ τὸ χέρι τοῦ δημιουργοῦ, γιὰ νὰ διαβαίνουν οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ τὸν ἓνα στὸν ἄλλο κόσμο. Εἶναι τόση ἡ ποικιλία τῶν ὀμάδων, ποὺ σχηματίζουν τὰ νησιὰ ταῦτα, ὡστε νὰ μᾶς φαίνεται σήμερα κάθε ὀμάδα καὶ μιὰ γέφυρα μὲ ξεχωριστὸ ρυθμό. Αἰῶνες τώρα βρίσκει ἐκεῖ κάθε ἱστορικὴ ἐποχὴ καὶ τὴν ἰδιαίτερή τῆς γέφυρα πρὸς τὴν Ἀνατολή ἢ κι' ἀπ' τὴν Ἀνατολή πρὸς τὴ Δύση.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ μεσάζουσα θέση τῆς Κρήτης. Ἡ μεγαλόνησος αὐτὴ, ποὺ σὰν ἓνας προμαχῶνας, Διγενῆς Ἀκρίτης πραγματικὸς τῆς Ἑλληνικῆς Μεσογείου, κατέχει τὰ τελευταῖα αὐτῆς ὄρια κι' ἀποτελεῖ τὸ πανάρχαιο κέντρο στὴ διασταύρωση δυὸ τεράστιων γεφυρῶν μεταξὺ Νότου καὶ Βορρᾶ, Ἀνατολῆς καὶ Δύσης· ἢ μιὰ πάει σὺς Μυκῆνες καί, πέρα ἀπ'

τις Κυκλάδες, ἴσαμε τὴν Τροία, ἢ ἄλλη, πολὺ πιὸ μεγάλη, ἀρχίζει ἀπ' τὰ Ἐφτάνησα καὶ ὀδηγεῖ πιὸ πέρα ἀπ' τὴ Ρόδο καὶ Κύπρο, πρὸς τὴ Μικρασία, τὴ Συρία καὶ τὴν Αἴγυπτο.

Ἄς ἀφήσουμε τώρα τὶς γέφυρες τούτες κι' ἄς περάσουμε στὴ μικρασιατικὴ ἀκτὴ. Πλάνη μεγάλη, νὰ ὑποθέσωμεν, ἔστω καὶ γιὰ μιὰ στιγμή, πὼς ἐκεῖ ἀντικρὺ θὰ συναντήσουμε ξένο τοπεῖο (*). Τὸ ἴδιο Ἑλληνικὸ ἔδαφος μᾶς ὑποδέχεται κι' αὐτοῦ· ὁ ἴδιος γαλάζιος οὐρανός, τὸ ἴδιο γλυκὺ κλίμα, ἢ ἴδια βλάστηση μὲ τὰ πανάρχαια συμβολικὰ τῆς Μεσογείου δέντρα, τὴν ἔλην καὶ τὴ συκιά, τὴν ἄμπελο καὶ τὴ λεμονιά· ἢ ἴδια φωτεινὴ θάλασσα μαινοβγαίνει καὶ ἔκει στὴ στεριά, τὴ δουλεύει παντοῦ μὲ τὴν ἴδια τέχνη καὶ δίνει ζωὴ σὲ μιὰ παραλία, πού σὰν σύνολο δὲν διαφέρει ἀπ' τὴν Ἑλλαδικὴν παρὰ μόνο στὸ ὅτι δὲν ἔχει τὴν πολλὴ λιτότητα τούτης. Ἡ Ἑλλαδικὴ παραλία πολὺ φτωχὴ σὲ παχειὰ γῆ καὶ χλοερὲς ἐκτάσεις, εἶναι καμωμένη μᾶλλον νὰ προσελκύεται παρὰ νὰ προσελκύη. Στὸν ξένο, πού τὴν ἀντιμετωπίζει ἀπ' τὶς γέφυρες τούτες, φαίνεται σὰν νὰ μὴν ἔχει νὰ προσφέρει ἄλλο ἔξον ἀπὸ τὴν ἀδρὴ ὠμορφιά τῶν γυμνῶν τῆς βουνῶν καὶ τὴ δύναμη τῶν ἀναρίθμητων χερῶν τῆς, πού ἀπλώνονται ἀκρόατα πρὸς τὴν Ἀνατολή. Ἀντιθέτως παιχιδιάρια καὶ πλούσια ἢ Μικρασιατικὴ παραλία, ἀνοίγει ὀλοῦθε πλατεῖα τὸν κόρφο τῆς στὴν Ἑλλάδα, λὲς πὼς τὴν ἀγκαλιάζει, πὼς σμίγει μαζί τῆς.

Οἱ δυὸ παραλίες ἦσαν καὶ εἶναι πάντα τὰ ξεχωριστὰ μὰ συμπληρωματικὰ στοιχεῖα ἑνὸς καὶ τοῦ ἴδιου σύνολου. Ἔχει δίκηο ἢ γεωγραφία νὰ προσαρτᾷ τὴν ἐνδόχωρα καὶ ἔκει καὶ δῶ στὴν ἀκτὴ.

Ἔτσι διαμορφώθηκε καὶ ζῆ ἔδῳ κι' αἰῶνες αὐτό, πού χαρακτηρίζει τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Μεσογείου καὶ φυσικὰ τῆς Εὐρώπης: ἢ σταθερὴ μὰ ιδιόρρυθμη ἐνότης τῶν χωρῶν τοῦ Αἰγαίου. Διὰ μέσου αὐτῶν μπορεῖ κανεὶς παροδικὰ νὰ χαράξῃ σύνορα πολιτικά, ποτὲς ὅμως ἐθνικὰ ἢ τοῦ πολιτισμοῦ, γιὰ μιὰ τέτοια μεθοριακὴ γραμμὴ θὰ μένει πάντα τεχνικὴ κ' ἐφήμερη, ἀνίκανη νὰ θέσῃ φραγμὸ οὔτε στὴν ἐπικοινωνία καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ τοῦ πολιτισμοῦ οὔτε στὴν τάση τῶν λαῶν πρὸς ἐξάπλωση κι' ἀλληλοδιείσδυση (*).

Μικρασία ὅμως σημαίνει ἓνα κομμάτι Ἀσίας μέσα σ' ἓνα πλαίσιο εὐρωπαϊκό. Τὸ κυριώτερό τῆς τμῆμα, τὸ Ἀνατολικό, ἀποτελεῖ τεκτονικὰ καὶ μορφολογικὰ τὴν πιὸ μεγάλη ἀντίθεση πρὸς τὸ Δυτικό. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς τμῆμα πάλιν εἶναι μιὰ χώρα ὀρεινὴ, μὲ χαρακτῆρα σχεδὸν ἐνδοασιατικό, κ' ἐκτεθειμένη στὴν εἰσβολὴ τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς. Πλήθος διόδων ἱστορικῶν, ἀναφέρουμε γιὰ παράδειγμα τὶς Κιλικίαιες πύλες πρὸς τὰ νοτιοανατολικά καὶ τὴ Σιδηρὰ Πύλη τοῦ Δερβέντ πρὸς τὰ βορειοανατολικά, δὲν ἔπασαν νὰ ἐξυπηρετοῦν τὴν ἐπικοινωνία μεταξὺ τῆς Μικρᾶς καὶ Μεγάλῆς Ἀσίας. Ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἔχει τὸ ὅτι ἡ ἐπικοινωνία τούτη δὲ συναντᾷ ἀνυπέβλητα ἐμπόδια, γίνεται μάλιστα πιὸ εὐκόλη ὅσο πλησιάζουμε τὴ Δυτικὴ παραλία. Τὰ ὄρη τῆς Κεντρικῆς Μικρασίας δὲν ὑψώνον-

ται πουθενὰ ἀπόκρημα ὡς μεσότοιχα πού χωρίζουν, πού ἀποκλείουν. Ἡ μετάβαση στὸ Αἰγαῖο εἶναι δίχως μεταπτώσεις ἀπότομες, τόσον ὀμυλὴ καὶ βαθμιαία, πού νὰ μὴ γίνεται καὶ πολὺ αἰσθητὴ ἢ μεταβολὴ στὸ κλίμα καὶ καὶ τὴ βλάστηση, ἢ δὲ τελικὴ ἀντίθεση νὰ φαίνεται σχεδὸν σὰν τὸ φυσικὸ τέρμα ἑνὸς κανονικοῦ ροῦ.

Ἡ ἴδια διάπλαση θάλασσας καὶ στεριᾶς συνεχίζεται στὰ βορειοανατολικά. Τὰ ὄμορφα στενὰ τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ τοῦ Βοσπόρου ἐνώνουν ἄλλη μιὰ φορὰ Εὐρώπη κ' Ἀσία καὶ ὀδηγοῦν ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο, τὴν Ἄσπρη Θάλασσα τοῦ λαοῦ, καὶ τὴ συνέχειά του, τὴν Προπονίδα, πρὸς τὴ Μαύρη Θάλασσα, τὶς παραδουνάβιες χῶρες, τὴν Κορμαία καὶ τὸν Κλύκασο, γενικώτερα πρὸς τὴ Νότιο Ρωσία καὶ πρὸς τὴν ἀπέραντὴ τῆς ἐνδῶ χώρα.

Ἄξενη φάνηκε στοὺς Ἕλληνες ἡ Μαύρη Θάλασσα, ἔτσι ὅπως εἶναι γεμάτη ὀμίχλη καὶ σκοτάδι, πολὺ φτωχὴ σὲ φυσικοὺς λιμένες καὶ δίχως νησιά. Καὶ ὅμως ἐκεῖ κάπου στὰ παράλια τῆς στέλνει ἢ παράδοση τοὺς Ἀργοναυτεὺς νὰ βροῦν τὸ χρυσόμαλλον δέρας καὶ ἔκει στὰ ἴδια παράλια ἰδρῦσαν οἱ Ἰωνες τῆς Μιλήτου τὶς ἑβδομήντα πέντε μεγάλες καὶ μικρὲς τοὺς ἀποικίαι ἀπὸ τὴ Συνώπη καὶ τὴν Τραπεζοῦνια ἴσαμε τὴν Παντικάπεια, τὴν Ὀλιβία καὶ τὴν Ἀρχαία Ὀδησό. Ἐκεῖ στὴν Χαλκηδόνα καὶ τὸ Βυζάντιο, μεταξὺ Σηλυμβρίας καὶ Ποντοηράκλειας, ὀδήγησε κ' ἐγκατέστησε ἢ πείνα τοὺς Μεγαρεῖς, πού δὲν εἶχαν κλῆρο στὴ στενὴ καλλιεργήσιμη λωρίδα τῆς πατρῶας γῆς, οὔτε μποροῦσαν νὰ ζήσουν ἐκεῖ στὴ γειτονία ἑπάνω στοὺς βράχους τοῦ ἰσθμοῦ μεταξὺ τοῦ Σαρωνικοῦ καὶ τοῦ Κορινθιακοῦ. Ἀναφέρουμε τὰ παραδείγματα τοῦτα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα (*), γιατί εἶναι τυπικὰ γιὰ τὴ σημασία τῶν γεωοικονομικῶν ὄρων σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, ἀπὸ τὶς πρὸ παλιῆς ἴσαμε τὶς νεώτερες λ. χ. τῆς ἀκμῆς καὶ παρακμῆς τῆς νεοελληνικῆς παροικίας Ὀδησοῦ. Ἡ περιοχὴ εἶναι καὶ μένει πάντα γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ οἰκονομία ὄχι μόνον ἕνας πλούσιος σιτοβολῶνας ἀλλὰ κ' ἕνα ἐξαιρετικὰ σημαντικό ἔδαφος δρόσεως, κοντὰ στὴ Μικρασία ἕνας ἀπὸ τοὺς πρὸ φυσικοὺς χώρους γιὰ τὴν εἰρηνικὴ ἐγκατάσταση τῶν Ἑλλήνων, πού σκληρὴ μοῖρα θὰ τοὺς ρίχνει πάντα ἔξω ἀπ' τὴ γενέτειρα, στὴ θάλασσα, ὅπως ἀπὸ ἕνα στενὸ καράβι σὲ ὦρα κινδύνου τοὺς παραπανήσιους ἢ ἀνάγκη τῆς κοινῆς σωτηρίας.

Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθῆ, πὼς στὴν ἴδια περιοχὴ ἔχει τὶς φυσικὲς τοῦ ἐκβολῆς καὶ τὸ μεγάλο ρεῦμα, πού τροφοδοτούμενον ἀπὸ πλῆθος στοιχεῖα Ἀσίας καὶ ἀνατολικῆς Εὐρώπης τρέχει ἀδιάκοπα πρὸς τὰ Νότια, ταράζει αἰῶνες τώρα τὴ γαλήνη θαλασσῶν πού φαίνονται κλειστὲς καὶ διεκδικεῖ διέξοδο πρὸς τὴν ἑλληνικὴ Μεσόγειο. Ἀπὸ τὴν ἀποψη ταύτη ἡ Κωνσταντινούπολη δὲν εἶναι μονάχα ἡ θαλασσοκράτειρα, ἢ «πόλις . . . πόλεων πασῶν κεφαλὴ; . . . κέντρον τῶν τεσσάρων τοῦ Κόσμου μερῶν» ἀλλὰ καὶ ἡ πόλις ἢ χτισμένη πᾶνω σὲ μιὰ γέφυρα. Κάτω ἀπ' αὐτὴ τρέχει ἀκατάπαυτα τὸ ρεῦμα, κ' αὐτὸ ἴσα ἴσα δὲν ἦταν ποτὲς ὁ τελευταῖος πορᾶγων ἀνάμεσα σὲ κείνους, πού χαρακτηρίζουν τὴν ἐξέλιξί τῆς. Ἡ βόρεια ἀκτὴ τοῦ Αἰγαίου εἶναι λιγώτερο πολυσχιδῆς καὶ ὅμως δὲ λείπουν κ' ἐδῶ οὔτε λιμένες, ὅπως

τῆς Θεσσαλονίκης, οὔτε Νῆσοι καὶ Χερσόνησοι μὲ χαρακτηριστὰ Μεσογειακὰ. Στὴ Χαλκιδικὴ πρὸ παντός, ποὺ ἀπλώνει μὲ τόσην ὀρμὴν τὸ γραφικὸ τῆς χέρι μὲ τὰ τρία δάχτυλα μέσα στὸ πέλαγος, βλέπουμε νὰ ἐπαναλαμβάνεται σὲ μικρογραφία, ἴδια καὶ ἀπαράλαχτη, ἡ νοτιοανατολικὴ ροπὴ τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου.

Τὸν Ἑλληνικὸ Μεσογειακὸ χαρακτηριστὸ χάνει κανεὶς σιγὰ-σιγὰ ἀπ' τὰ μάτια του, ὅσον ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν παραλία καὶ μπαίνει μέσα στὴν ἐνδοχώρα. Ἦδη στίς ὄρεινές περιφέρειες τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς λοιπῆς Βορείου Ἑλλάδος ἀρχίζουν νὰ ὑποχωροῦν βαθμιαίως οἱ Μεσογειακοὶ τύποι μπροστὰ στοὺς Μεσευρωπαϊκοὺς, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν ἕναν κόσμον ὀλότελα διαφορετικόν. Πάντα ὑπάρχουν δρόμοι φυσικοὶ, πανάρχαιοι, γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῆς ἐνδοχώρας καὶ τῆς παραλίας, τοῦ Βορρᾶ καὶ τοῦ Νότου, τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης. Ἀπὸ τὶς πύλες τοῦ Βελιγραδίου, τοῦ Singidunum τῶν Ρωμαίων, μέχρι τῶν πυλῶν Θεσσαλονίκης ὁδηγεῖ μιὰ μεγάλη ἀρτηρία, ἡ ὁδὸς Μοράβας—Ἀξιού.

Ἀπὸ τὴν ἴδια κοιλάδα ξεκινᾷ καὶ ἡ ἄλλη ἐξ ἴσου ἱστορικὴ ἀρτηρία Μοράβας—Ἐβρου, ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως καὶ ἡ ὁδὸς Ἑγναίας ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Ἄδρια. Πλῆθος, πόλεις, σταθμοὶ διαμεσοί, δείχνουν τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτικὴ σημασία τῶν ἀρτηριῶν τούτων, αἰώνιων συμβόλων τῶν γεωγραφικῶν παραγόντων, ποὺ κρατοῦν ἀλληλένδετες ὄχι μόνον τὴ Βόρεια παραλία τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴ Βαλκανικὴ τῆς ἐνδοχώρα ἀλλὰ καὶ τὴ συνεχόμενη μὲ τούτῃ Μεσευρώπη.

Ἔτσι ἡ Ἑλλάς, ποὺ μόνον τῆς ὅπως εἶπαμε εἶναι μιὰ ἑλληνικὴ Μεσόγειος καὶ ποὺ ἀλληλοσυμπληρούμενη μὲ τὴ Μικρασία ἀποτελεῖ μαζί μὲ τὴ Συρία καὶ τὴν Αἴγυπτον τὸν ξεχωριστὸ κύκλον τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἐμφανίζεται μέσα σὲ μιὰν ἄλλη εὐρύτερη περιοχὴ, τὴν ἠπειρωτικὴν, ποὺ ἀκολουθῶντας τὸ ῥοῦ τοῦ Δούναβι καὶ τοῦ Ρήνου ξαπλώνεται ἀπὸ τὴ Μαύρη ἴσαμε τὴ Βόρειο θάλασσα.

Ἡ Θεσσαλονικὴ κειμένη στὸ Κέντρο τοῦ ἄξωνα ποὺ συνδέει τὶς περιοχές αὐτές, εἶναι ὄχι μόνον γιὰ τὰ Βαλκάνια ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ Μεσευρώπη ὁ κυριώτερος λιμένας πρὸς τὴ Μεσόγειον, τὴν Αἴγυπτον καὶ τὸ Σουέζ. Μεσαιωνικὲς περιγραφές ἀπὸ τὴν ἐμποροπανήγυρην τοῦ πολιοῦχου Ἀγίου Δημητρίου δ. ἰχνουν, πὼς εἶναι πολὺ παληᾶς καταγωγῆς τὰ συμφέροντα, ποὺ προπολεμικὰ μὲ τὴ μο ὀπλευρὴ τους ἀντιμετώπιση ὁδηγήσανε στὴν ἱμπεριαλιστικὴν πολιτικὴν τῆς Αὐστρουγγαρίας γιὰ τὴ Θεσσαλονικὴ, ἢ τῆς Γερμανίας γιὰ τὴ γραμμὴ Βερολίνου—Βαγδάτης καὶ ποὺ σήμερον ὑποβάλλουν ἢ ἐπιβάλλουν τὴν πραγματοποίησιν ἑνὸς Σιδηροδρόμου Θεσσαλονίκης—Βαρσοβίας, καὶ ἄλλων ἀνάλογων, εὐστοχῶν ἢ ἀστοχῶν, σχεδίων γιὰ τὴ σύνδεσιν τῆς Μεσογείου μὲ τὴ Βόρεια Θάλασσα, τοῦ Αἰγαίου μὲ τὴν Κεντρικὴν καὶ Βορειοανατολικὴν Εὐρώπην, τὴ διεθνοποίησιν τοῦ λιμένα κτλ. κτλ.

Στὴ γεωοικονομικὴ τούτῃ συνοχῇ καὶ γενικώτερα ἐνότητῃ ὀφείλουν οἱ Ὄθωμανοὶ καταχτητὲς τὴν εἴκολὴν τους ἐξάπλωσιν, μία ποὺ μπῆκαν στὰ

Βαλκάνια, καὶ τὴ μεγάλη διάρκεια τῆς πολιτικῆς τους κυριαρχίας, μ' ἄλλα λόγια τὴ δυσκολία, ποὺ δοκίμασαν οἱ βαλκανικοὶ λαοὶ γιὰ νὰ τοὺς διώξουν.

Ἀνιίθεται πρὸς τὴν ἀνατολικὴ παραλία ἔχει ἡ Δυτικὴ μόνον 116 νησιά καὶ πολὺ λίγους λιμένες, ποὺ μ' ὅλα ταῦτα ἀρκοῦνε γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴ συγκοινωνία μὲ τὴ Δύση. Ἡ Κρήτη, ἡ Πάτρα καὶ ἡ Κέρκυρα χρησιμεύουν ὡς ὀρμητήριον γιὰ τὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἀδριατικὴ θάλασσα.

Μερικοὶ γεωγράφοι, ποὺ βλέπουν στὴν Ἀνατολικὴ παραλία τὸ μέτωπον τῆς χώρας, νομίζουν πὼς ἡ Ἑλλάδα στρέφει τὰ νῶτα της πρὸς τὴ Δύση· καὶ ἴσως νὰ μὴν ἔχουν ἄδικο, ἂν μ' αὐτὴ τὴν εἰκόνα θέλουν νὰ ποῦν, πὼς τὸ γεωγραφικὸ κέντρο τοῦ βάρους τῆς ἑλληνικῆς Μεσογείου κεῖται στὸ Αἰγαῖο. Πιὸ εὔστοχη φαίνεται ἄλλη παρομοίωση, ποὺ παριστάνει τὴν Κέρκυρα—ἓνα ἀπὸ τὰ φραγκονήσια (¹⁰) ὅπως λέει ὁ ἠπειρώτικος λαὸς—σὰν τὸ ἓνα μάτι τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴ Δύση. Κι' ἀλήθεια, κἄθε φορὰ, ποὺ ἀρρώστησε τὸ μάτι ποὺ κυττάζει τὴν Ἀνατολή, ἡ Ἑλλὰς ἔβλεπε μόνον μὲ τὸ δυτικὸ μάτι. Ἡ μελέτη τῶν νεοελληνικῶν προβλημάτων θὰ εἶναι μονόπλευρη, ἂν δὲν ἔχει ὑπ' ὄψιν καὶ τοῦτες τὶς σχέσεις πρὸς τὴν Ἰταλία καὶ τὶς ἄλλες Δυτικὰς Χώρας· ὅπως μονόπλευρη θὰ εἶναι καὶ κάθε νεοελληνικὴ κατεύθυνση ποῦ δὲν ἔχει συνείδηση καὶ τούτων τῶν σχέσεων καὶ τῆς σημασίας τῶν ἱστορικῶν τους ἀλλοιώσεων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος μέχρι τῆς Βυζαντινῆς Σικελίας καὶ Νοτίου Ἰταλίας, ἀπὸ τὶς Σταυροφορίες μέχρι τῆς Ἐννεοκρατίας καὶ τοῦ Δωδεκανησιακοῦ ζητήματος.

Στὴν Terra d' Otranto καὶ στὴν Bona τῆς Νοτίου Ἰταλίας δὲν ἔπαψε νὰ ὀμιλῆται ἡ Ἑλληνικὴ, παρὰ τοὺς αἰῶνες ποὺ πέρασαν (¹¹).

Σύγχρονός μας Γάλλος, ποιητὴς καὶ συνάμα βαθυστόχαστος παρατηρητὴς θαυμάζει καὶ σήμερα ἀκόμα στὸ πρόσωπο τοῦ ὀρθοδόξου Παπαῦ τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος στὸ Cargese τῆς Κορσικῆς, τῆς ἀρχαίας Κύρνου, «τὸν κληρονόμο τῆς φιλοσοφικῆς γενειάδος καὶ τοῦ φιλοσοφικοῦ μανδύα» καὶ μελετώντας τὴ φτωχὴ ζωὴ, τὰ ἥθη καὶ ἔθιμα τῶν λογιστῶν ἐκείνων πελοποννησιῶν φυγάδων ἢ μεταναστῶν τῆς νεώτερης ἐποχῆς καταλήγει σὲ μιὰ διαπίστωση, ποὺ δὲν ἔπαψε ν' ἀληθεύη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ὀδυσσεά καὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ τοῦ Λάσκαρη : qui dit Hellène dit par là même helleniseur (¹²).

Καὶ ὅμως ἡ Ἑλλὰς δὲν ἔχει πιά νὰ στείλῃ ἐκεῖ οὔτε ἓναν Πυθαγόρα ἢ Πλάτωνα οὔτε ἓναν Πλήθωνα ἢ Θεοδοκόπουλο. Τὰ πεπρωμένα τῆς Βενετίας ἢ Γένοβας, τῆς Μάλτας ἢ Μασσαλίας εἶναι καὶ πεπρωμένα ἑλληνικά. Τὴν κοινότητα ὅμως αὐτὴ, παληὰ ὅσον καὶ ἡ Μεσόγειος, ὑφίσταμεθα σήμερα μόνον παθητικά, ζοῦμε πρὸ παντὸς τὴν ἀρνητικὴν τῆς ὑπόστασης. Ὅ,τι ἄλλοτε ἦταν ἡ Σικελία γιὰ τὴν Ἑλλάδα εἶναι σήμερα μὲ τὴ διαφορὰ τῶν συνθηκῶν ἡ Ρόδος ἢ ἡ Κύπρος γιὰ τὴ Δύση.

Γενικὰ ἡ χώρα τῶν Ἑλλήνων παρὰ τὴ σταθερὴ ἐνότητα ποὺ τῆς ἐπιβάλλει ἡ Μεσόγειος, παρουσιάζεται πρὸς τὰ βόρεια καὶ τ' ἀνατολικά δια-

σπαρμένη και προσαρτημένη σε ξένες ενδόχωρες, και προς τα δυτικά εκτεινόμενη στη διασταύρωση των συμφερόντων των Μεγάλων Μεσογειακών Δυνάμεων (13), ή, όπως λένε μερικοί σύγχρονοι γεωγράφοι, στη διασταύρωση γεωπολιτικών δυναμικών άκτινών.

* *

Βαρείς, πολύ βαρείς είναι πάντα οι συνέπειες μιας τέτοιας περιφερειακής θέσεως. Τίς έκανε βαρύτερες ή ξεχωριστή διάπλαση του έδάφους της ελληνικής χερσονήσου.

Η Ελλάδα είναι χώρα και έξοχην όρεινή. Από όπου κι αν την παρατηρούμε, από τα παράλια του Ιονίου πελάγους ή του Αιγαίου, όπουσδήποτε κι αν την διασχίζουμε, από την Πάτρα ίσαμε το Ναύπλιο ή από την Κόρινθο ίσαμε την Ήπειρο και την Μακεδονία, όπουσδήποτε κι αν σταθούμε, κοντά σε μια λίμνη, πάνω σε ένα νησί. ή κάτω μέσα σε ένα κάμπο, παντού συναντούμε βουνά και πάλι βουνά, ατέλειωτα βουνά. Οι γεωγράφοι τα υπολογίζουν σε 80 ο]ο του έδάφους.

Και όμως τα βουνά τούτα δεν είναι όγκώδη και συνεχή. Πουθενά δεν υψώνονται σε γιγάντιες, αδιάκοπες κ' άμορφες μάζες όροσειρών πνιχτικών που χάνονται μέσα σε ένα ούρανό σκοτεινό. Ός φυσικά εμπόδια της συγκοινωνίας δεν είναι ανυπέβλητα. Διαδοχικές πτυχώσεις και ρωγμές, έγκατακρημνίσεις και έπάρσεις ή ύφαιστειογενείς εκρήξεις, πλημμύρες ή καταδύσεις της θάλασσας κτλ. διασταυρώνονται πλήθος προς όλες τις κατευθύνσεις, ξεσχίζουν και διαφοροποιούν την χώρα δημιουργώντας μέσα στα πιο στενά πλαίσια τις πιο μεγάλες γεωγραφικές αντιθέσεις και την πιο πλούσια ποικιλία των όρων της ζωής. Σε ένα ταξίδι λίγων ώρων μπορεί κανείς να συναντήσει σχεδόν όλα τα κλίματα κι όλες τις ζώνες της Ευρώπης, να θαυμάσει διαδοχικά χιονοσκεπασμένα βουνά των Άλπεων και φωτεινούς έλαιώνες του Νότου. Είναι τυπική για όλη την χώρα ή έναλλαγή των τριών έποχών του έτους, που την έζησε Γερμανός γεωγράφος στην Πελοπόννησο, σε πορεία μιας ήμέρας από τα βουνά της δυτικής Άρκαδίας ίσαμε την Μεσσηνιακή παραλία. Και ή πολλαπλότητα αυτή δεν περιορίζεται μόνο στη γεωγραφία, χαρακτηρίζει και την ιστορία των Ελλήνων μητέρα των αντιθέσεων και της άρμονίας στην οικονομική, πολιτική και πνευματική ζωή, είναι συνάμα παιδί της μικρότητας του πλαισίου και άγνοεϊ το μέγεθος, την έκταση.

Έτσι λείπουν στην Ελλάδα τόσο οι αδιάκοπες όροσειρές όσον και οι άπέραντοι κάμποι. Και μαζί λείπουν ακόμα τα βαθύσκια δάση και ή παχειά γη. Η Ελλάδα, δεν έγνώρισε σε καμιά περίοδο της ιστορίας της τα αγαθά των ποταμορúτων πεδιάδων και των μεγάλων καταφύτων εκτάσεων, δεν έζησε σχεδόν ποτέ την ευεργετική τους επίδραση, τόσο συντελεστική στη δημιουργία και συγκέντρωση των πολιτικών και οικονομικών δυνάμεων.

Έτσι λείπουν πολλές από τις προϋποθέσεις ένιαίου και άχανού κρά-

τους, ὁμαδικῶν ἐνεργειῶν καὶ ποσοτικῶν ἰδανικῶν, μεγάλων ἐκιατικῶν καλλιερχειῶν καὶ συγκεντρωμένης παραγωγῆς.

Ἡ καλλιεργημένη γῆ, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς σένα σημεῖο τῆ Θεσσαλία καὶ τῆ Μακεδονία, σκόρπια σὰν τὶς ὕσσεις μέσα στὴν ἔρημο, εἶναι μικρότερη παρὰ στὶς ἄλλες Εὐρωπαϊκὲς χώρες τῆς Μεσογείου. Στὴν Ἰταλία ἀποτελεῖ τὰ 46 ο]ο τοῦ ὅλου ἐδάφους, στὴν Ἰσπανία τὰ 39,1 ο]ο, στὴν Πορτογαλλία τὰ 34,1 ο]ο ἐνῶ στὴν Ἑλλάδα δὲν φθάνει τὰ 19 ο]ο καὶ κάπου, ὅπως στὶς Κυκλάδες δὲν περνᾷ τὰ 6 ο]ο. Ἀντιθέτως οἱ ἄγονες ἐκτάσεις ἀποτελοῦν τὰ 37 ο]ο τοῦ ἐδάφους, τὰ δάση τὰ 9 ο]ο καὶ τὰ ὑπόλοιπα 37 ο]ο τὰ καλύπτουν τὰ λειβάδια (14).

Τῆ φτώχεια τούτη σὲ καλλιεργήσιμη γῆ ἐντείνει ἓνα φαινόμενο χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἐδῶ καὶ ἀρκετοὺς αἰῶνες: ἡ μεγάλη βραδύτης στὸ σχηματισμὸ νέου ἐδάφους.

Συχνὲς ἐπιδρομὲς καὶ πόλεμοι ἐξ ἴσου συχνοί, ἐσωτερικοὶ καὶ ἐξωτερικοί, ἔπειτα ὁ ληστρικός χαρακτήρας τῆς οἰκονομίας πολλῶν ἱστορικῶν περιόδων ἔχουν καταστρέψει τὰ περισσότερα δάση. Ὅ,τι ἀπομένει ἀπειλεῖ νὰ τὸ ἐξαφανίσῃ ἡ φωτιά καὶ ἡ κατσίκα, τὸ τσεκούρι καὶ τὸ μαχαῖρι, μ' ἄλλα λόγια ἡ παρὰ τὴ λογικὴ καὶ τὸ νόμο συνεχιζόμενη καὶ στὴν ἐποχὴ μας ληστρική οἰκονομία, πού μιὰ γενικὴ ἀπονιὰ ἢ βαρβαρότης τὴν ἀνέχεται παθητικὰ πότε ὡς ὑλοτομία, ρητινοσυλλογὴ ἢ ἐποικισμό καὶ πότε ὡς ἐκχέρωση ἢ κτηνοτροφία.

Ἔτσι ἀπογυμνώνονται ὁλοένα καὶ πὺ πολὺ τὰ ἑλληνικὰ βουνὰ καὶ μένουν ἐκτεθειμένα στὸ ἔλεος τῶν φυσικῶν δυνάμεων. Βροχὴ καὶ θύελλα ἀποσποῦν ἀπὸ τὶς ἀπροστάτευτες πλαγιὲς καὶ παρασύρουν πρὸς τὰ κάτω ὄχι μόνον τὸ δασικὸ ἔδαφος, πού συγκρατοῦσαν ἐκεῖ οἱ ρίζες τῶν δένδρων καὶ τῶν κρυπτογάμων φυτῶν, ἀλλὰ κι' αὐτὸ τὸ ἀραιὸ στρώμα τῆς καινούργιας γῆς, πού σχηματίζεται σιγὰ σιγὰ ἀπὸ τὴν ἀποσάθρωση τῶν πετρωμάτων. Τὸ ὑλικό, πού ἐξαπολύει τὸ ξεθεμέλιωμα τοῦτο, κουβαλιέται μὲ τὸ χεῖμαρο στὸν κάμπο, τὸν κατακλύζει, γεμίζει τὶς κοίτες τῶν ποταμῶν, φράσσει τὴ φυσικὴ ἐκροὴ τῶν ὑδάτων, δημιουργεῖ πλημμύρες καὶ ἐλώδεις ἐκτάσεις καὶ τέλος συνεπάγεται τὴν προῖοῖσα ἐλάτταση τοῦ γόνιμου ἐδάφους.

Στὰ 1867 ἀποτελοῦσαν οἱ ἐλώδεις ἐκτάσεις τὸ 1)80 τῆς ὅλης ἐπιφάνειας. Ἄλλες στατιστικὲς ἀνεβάζανε τὰ ἔλη πού ἔχουν ἔκταση μεγαλύτερη ἀπὸ ἓνα στρέμμα σὲ 639 καὶ ὑπολογίζανε πὺς ἐκάλυπταν τὸ 1)68—1)72 τῆς ἐπιφάνειας τῆς χώρας. Στὰ 1925 ὑπῆρχαν στὴν Ἑλλάδα μὲ ὀλικὴ ἐπιφάνεια 127 χιλ. τετραγωνικῶν χιλιομέτρων 1769 ἔλη μὲ τὴ συνολικὴ ἔκταση 4.004.441 στρεμμάτων.

Σήμερα τὸ 1)32 περίπου τῆς ὅλης ἐπιφάνειας τῆς χώρας καλύπτουν τὰ ἔλη, πού ἀποτελοῦν ὡς ἔκταση τὸ 1)6 τῶν δασῶν καὶ τὸ 1)4 τῆς καλλιεργήσιμης γῆς. Ἡ γενικὴ νοσηρότης ἀπὸ ἐλώδεις σὸλη τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ 1914—1919 ἦταν 25,20 ο]ο καὶ ἀπὸ τὸ 1913—1922 λίγο μικρότερη 23,71 ο]ο, πάντα ἀρκετὴ γιὰ νὰ προσέξουμε πολὺ τοὺς ἐπιστήμονες πού

θεωροῦν τὰ ἔλη ὡς μιὰ πηγὴ ἐκφυλισμοῦ τῆς χώρας καὶ τῶν κατοίκων τῆς, καὶ ὡς ἓνα τῶν αἰτίων τῆς παρακμῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων (15α).

Μὲ τέτοιες συνθῆκες εἶναι ἀνάγκη νὰ μὴ κρίνουμε μονόπλευρα τὴν ἐπίδραση τοῦ ἑλληνικοῦ Ἡλίου πάνω στὸ κλίμα, στὴ βλάστηση, καὶ τὸν ἄνθρωπο.

Ὁ ἥλιος εἶναι γιὰ τὴν Ἑλλάδα πηγὴ ζωῆς, μητέρα ἀπειρων ἀγαθῶν· εἶναι φῶς, θερμότης, ὕλικὴ καὶ πνευματικὴ τροφή. Αὐτὸς μᾶς χαρίζει τὸ ἀσῆμι τῆς ἐλῆας καὶ τὸ χρυσάφι τῆς πορτοκαλλιᾶς, αὐτὸς τὸ ἄρωμα καὶ τὸ χυμὸ τῶν σταφυλιῶν. Αὐτὸς δίνει χαρακτῆρα στὸ θυμάρι καὶ στὸ πεῦκο, αὐτὸς σκορπᾷ τὸ γέλιο στὸ πράσινο τοῦ κάμπου καὶ στὸ γαλάζιο τῆς θάλασσας. Χάρη σ' αὐτὸν ὁ ἀέρας μένει ξηρὸς καὶ τονώνει τὸ χέρι ποῦ δουλεύει· ζωογονεῖ τὴ σκέψη ποῦ ὀδηγεῖ. Ἡ ἔλλειψη ὑγρασίας, ἀκόμα καὶ τὸν χειμῶνα, μαζί μὲ τὴ μεγάλη θερμότητα ἐπιτρέπουν στὸν ἄνθρωπο, καλλίτερα τὸν ἀναγκάζουν νὰ περνᾷ τὸν περισσότερο καιρὸ στὸ ὑπαιθρο καὶ νὰ μὴν ὑποφέρει ὅπως ὁ Βόρειος ἀπὸ τὶς συνέπειες μιᾶς ζωῆς μέσα σὲ κλειστὸ χῶρο, μπροστὰ στὴ θερμάστρα.

Γερμανὸς γεωγράφος παραβάλλοντας ἀπὸ τὴν ἀποψη τούτη τὸν Ἑλληνα ἀγρότη μὲ τὸ Γερμανὸ βρῖσκει στὸν πρῶτο, ἐφ' ὅσον δὲν τὸν παραμορφώνουν πεῖνα ἢ βιομηχανικὴ ἐργασία, τὸ πιὸ ἴσιο βυδισμα, τὸ πιὸ λεύτερο στῆθος, τὴν ὀξύτερη ματιὰ, τὴ βαθύτερη καταιόηση τῆς φύσεως (16). Ὁ χαρούμενος οὐρανὸς δὲν παύει νὰ καλῆ τοὺς Ἑλληνες «αἰεὶ διὰ λαμπροτάτου βαίνειν ἀβρῶς αἰθέρος» (17). Ἡ γεμάτη καθαρότητα ἥλιον ἑλληνικὴ ἀτμόσφαιρα, ποῦ τόσο τὴ λατρεύουν ὅσοι στὸ βορρᾶ νοσταλγοῦν «περισσότερο φῶς», εἶναι θεῖο φωτολουτρο, ἐξυγίανση καὶ ἐξάγνιση μαζί, ἀκόμα καὶ γιὰ κείνους ἀπὸ μᾶς ποῦ ἡ ἀνατολίτικη νύστα, βαρεῖα κληρονομιά τῆς βαβυλωνιακῆς μας αἰχμαλωσίας, μᾶς ἐμποδίζει ν' ἀτενίζουμε τὸν ἥλιο, νὰ τὸν ἀγαποῦμε ὡς παράγοντα ξεχωριστοῦ ἀνώτερου πολιτισμοῦ, νὰ γενοῦμε συνειδητὰ ὅ,τι προορίζει ἡ φύση, ἥλιοχαρεῖς.

Ἡ ἀρμονία τῶν λιτῶν γραμμῶν, σχημάτων καὶ χρωμάτων, ἡ διάχυτη στὴ διάφανη τούτη ἀτμόσφαιρα, εἶναι γιὰ τοὺς νεοέλληνες, πολὺ φτωχοὺς σὲ μόρφωση, ἀστεῖρευτη πηγὴ μορφωτικῶν ἐνεργειῶν.

Μὰ τὰ πλεονεκτήματα τοῦτα μποροῦν νὰ γίνουν καὶ μειονεκτήματα. Ὁ ἥλιος δὲν εἶναι μόνο δημιουργὸς μὰ καὶ καταστροφέας. Ξεραίνει, καίει. Σὲ πολλὰ μέρη στὴ θερινὴ περίοδο ἀνεβαίνει ἡ θερμοκρασία ἀπὸ 250 σὲ 300 Κελσίου, καὶ στὴν Ἀθήνα τὸν Ἰούλιο ἴσαμε 400. Τὸ καλοκαίρι δὲν τὸ δροσίζει πολλὲς φορὲς οὔτε μιὰ βροχούλα. Σχεδὸν ὅλη ἡ βροχὴ πέφτει τὸν χειμῶνα. Τὸ συνολικὸ ποσὸν τῶν ἐτησίων βροχῶν εἶναι στὴν Κέρκυρα 1356 χιλιοστόμετρα στὴν Πάτρα 677, στὴ Λάρισα 504, στὴ Θεσσαλονίκη 533 καὶ στὴν Ἀθήνα 343. Ἀπὸ τοῦτο ἀναλογοῦν γιὰ τοὺς τρεῖς καλοκαιρινοὺς μῆνες μόνο τὰ 70]0. Τὸ ποσὸ τῶν ὑδάτων ποῦ ἐξατμίζονται ἀπὸ τὴ γῆ εἶναι πάνω κάτω πέντε φορὲς πιὸ μεγάλο ἀπὸ τὴ βροχὴ ποῦ πέφτει ἀπὸ τὸν οὐρανό. Φοβερὸ εἶναι τὸ κατακαλόκαιρο καὶ μακρὸ σὰν ἀτέλειωτο τὸ

καλοκαῖρι, πὺν διαρκεῖ ὀκτὼ περίπου μῆνες. Σχεδὸν ὅλοι οἱ ποταμοὶ—πὺν στὴν περίοδο τῶν βροχῶν καὶ τὸν χειμῶνα πλημμυροῦν, μεταβάλλονται σὲ χειμάρρους, καὶ δημιουργοῦν τόσο στὰ χωριὰ ὅσο καὶ στὶς πόλεις συνθῆκες πρωτόγονες, βάρβαρες—τὸ καλοκαῖρι δὲν ἔχουν νὰ μᾶς δείξουν πορὰ μιὰ ξερὴ κοίτη, πλούσια μόνο σὲ χίλιες δυὸ ἀσκημιές. Ἡ Ἀθήνα μὲ τὸν Ἴλισσὸ καὶ τὸν Κηφισὸ της δὲν κάνει ἐξαίρεση.

Ἀνάμεσα σὲ βράχους καὶ βουνὰ φαλακρὰ ξαπλώνεται ὁ κάμπος μῆνες ὀλόκληρους σὰν ἀποξηραμένος, ἀπονεκρωμένος. Τὸ τοπεῖο κάνει σχεδὸν τὴν ἐντύπωση ἐρήμου. Ἄνθρωποι, ζῶα, φυτὰ, τὰ πάντα λαχανιασμένα ἀπ' τὴ δίψα, θαμπωμένα, ζαλισμένα ἀπ' τὸν ἥλιο καὶ τὴν ἀνηλιὰ, σκονισμένα, λὲς κ' ἀγωνίζονται νὰ ζήσουν ἐκεῖ μιὰ ζωὴ δύσκολη καὶ καχεκτική, Τὸ πιὸ ἀδύναμο φύσημα τοῦ ἀέρα, ἢ πιὸ ἀραιὴ σκιά, ἢ πιὸ μικρὴ ὑγρασία μεταβάλουν τότε τὶς πιὸ ἀθλιές γωνιές σὲ κέντρα ἀναψυχῆς γιὰ κᾶθε τι πὺν ζῆ καὶ ἀναπνέει. Γενικὰ ὁ πολιτισμὸς ὁ τεχνικὸς δὲν εἶναι ἀρκετὰ ἀνεπτυγμένος γιὰ νὰ προστατέψῃ ὅσο χρειάζεται τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν πληγὴ τούτη· ὅσο γιὰ τὸν ντόπιο πολιτισμὸ, αὐτὸς ἔχει ἀτροφήσει μέσα στὰ καλούπια τοῦ ξένου τόσο πολὺ, πὺν δὲν ἔχει πιά τὴν ἠθικὴ δύναμη, νὰ ἐπιβίβῃ ὅσον ἔπρεπε τὴ φυσικὴ προσαρμογὴ κατοικίας καὶ ἐνδυμασίας, ἐργασίας καὶ ἀναψυχῆς, ἀκομα καὶ τῆς τροφῆς στὶς κλιματικὲς τοῦτες συνθῆκες. Ἐτσι ἐπηρεάζεται σημαντικὰ ἢ ἱκανότης καὶ ἢ διάθεση πρὸς ἐργασίαν κ' ἐλαττώνεται ἢ ἀπόδυση. Οἱ ὥρες τῆς ἡμέρας χάνουν τὴ σκοπιμότητά τους ὡς ὁ κυριώτερος χρόνος ἐργασίας καὶ πέρνουν ἕνα χαρακτῆρα συμβατικὸ, ψεύτικο. Ἡ ζωὴ, παράλυτη, φαίνεται σὰν νὰ σταματᾷ καὶ περιμένει τὴ δύση γιὰ νὰ συνέλθῃ. Ἡ κίνηση ἀρχίζει τὸ δειλινὸ καὶ γίνεται μεγαλύτερη τὸ βράδυ καὶ πρὸ παντὸς τὴ νύχτα μὲ τὴ δροσιὰ πὺν ξεναρκώνει, καὶ μὲ τὸ θαμπὸ τοῦ φεγγαριοῦ φῶς πὺν τυλίγοντας τὸ σύμπαν μὲ τὸν πεπλο μᾶς ὄνειρῶδης ὠμορφιάς κρύβει ὅλες τὶς ἀσκημιές, ὅλη τὴν πραγματικότητα. Πὺν τώρα καιρὸς γιὰ ἐργασία; Ἡ ζωὴ, πὺν συνεχίζεται ἔτσι, θέλει πασατέμπω, κουβέντα, παρέα καί, ἂν ὑπάρχουν καλλίτεροι ὄροι, ὄνειροπόλημα ἢ ποίηση.

Οἱ ξένοι παρατηρητές, πὺν δύσκολα μποροῦν νὰ παρακολουθήσουν ὅλες τὶς παραλλαγές τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς ἀπὸ τὴν ἀνοιξὴ ἴσαμε τὸν χειμῶνα, στὸ χωριὸ καὶ στὴν πόλη, πάνω στὸ βουνό, κάτω στὸν κάμπο ἢ κοντὰ στὴ θάλασσα, τείνουν νὰ γενικέψουν τὴν εἰκόνα τούτη καὶ ἐξηγοῦν μ' αὐτὴ τὴν ἀπροθυμία στὴν ἐντατικὴ ἐργασία, τὴν ἀδράνεια ἢ καὶ τὴν ἀνατολίτικη παθητικότητα, πὺν διαπιστώνουν στὸν ἐθνικὸ μας χαρακτῆρα.

Γιὰ μᾶς ὅμως ἢ εἰκόνα τούτη πολὺ συνηθισμένη, δὲ λέγει ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀλήθεια, πῶς ὁ ἥλιος, ἂν δὲ σμίξει μετ' ἄλλο στοιχεῖο, μὲ τὸ νερό, μὲ τὴ θάλασσα, μπορεῖ νὰ γίνῃ γιὰ τὴν Ἑλλάδα ὁ μοιραῖος Φαέθων.

Συνειδητὰ ἠλιοχαρεῖς θὰ γίνουν οἱ Ἕλληνες μόνον ὅταν μπορέσουν νὰ εἶναι ἐξ ἴσου συνειδητὰ ὑδροχαρεῖς, μόνον ὅταν κάνουν δική τους τὴν ὠμορφη ἰδέα, πὺν κρύβει ἢ μακρὰ, ὅπως οἱ περιπέτειες τῆς Ἑλληνικῆς γῆς, ἐξέλιξη ἀπὸ τὸ Πινδαρικὸν «ἀρίστον μὲν ὕδωρ» ἴσαμε τὴν ἀφέλεια τῆς λαϊ-

κῆς, εἰκόνας τοῦ κοριτσιοῦ «σὰν τὸ κρύο τὸ νερό». Στὰ δυὸ τοῦτα στοιχεῖα ἔχουμε τοὺς δύο πόλους κάθε πηγαίου νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ χώρα μας ὑποφέρει βαρεῖα ἀπὸ ἔλλειψη ὕδατος. Τὸ παράδειγμα τῆς πρωτεύουσας, ποῦ ἴσαμε σήμερα δὲν εἶχε ἀρκετὸ νερὸ πόσιμο καὶ ποτιστικό, εἶναι χαρακτηριστικό γιὰ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ἄν εἶναι ἀλήθεια, πῶς πολιτισμὸς σημαίνει «ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν ὑπερνίκηση τῶν φυσικῶν ἐμποδίων», πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε, πῶς τὸ ζήτημα τοῦ ὕδατος ἀποτελεῖ γιὰ τὴν νεοελληνικὴ ἐκπολιτιστικὴ θέληση τὴν πιὸ σκληρὴ δοκιμασία. Μόνο λιτανεῖες γιὰ νὰ βρέξη, αὐτὸ θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ αὐτοκαταδίκη τοῦ πολιτισμοῦ μας.

Τὸ νερὸ δὲν εἶναι μόνον ἀπὸ πρῶτη τροφή καὶ ὑγεία, πάστρα καὶ ὠμορφιά, μὰ καὶ συγκοινωνία καὶ δύναμη, μ' ἓνα λόγο πηγὴ σύγχρονου πλούτου.

Ὅπως γιὰ τὶς ἄλλες μεσογειακὲς χῶρες, τὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Ἰταλία, τὴν Αἴγυπτο καὶ τὴ Μεσοποταμία, ἔτσι καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἡ λύση τοῦ ὑδρευτικοῦ καὶ ἀρδευτικοῦ ζητήματος εἶναι ὄρος ἀπαραίτητος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη, τὸν συγχρονισμό καὶ τὴν πρόοδό της.

Βέβαια οἱ κλιματικὲς παραλλαγὲς δημιουργοῦν σὲ πολλὰ μέρη κάποιο φυσικὸ ἀντίρροπο τῆς ἀνυδρίας τούτης. Μὰ δὲν εἶναι ἀρκετὲς γιὰ ν' ἀντιδρῶσιν κατὰ τοῦ κακοῦ, ποῦ εἶναι γενικώτερο καὶ ποῦ παραμένει μιὰ ἀπὸ τὶς κυριώτερες αἰτίες τῆς πενιχρότητος τῆς οἰκονομικῆς μας ζωῆς.

Ἡ Ἑλλάς, ἔτσι ὅπως τὴ βρίσκουμε στὴ φύση, ἠλιοδαρμένη, ἀνυδρὴ καὶ ὀρεινὴ, φτωχὴ σὲ παχεῖα καλλιεργήσιμη γῆ, φτωχὴ σὲ θησαυρὸ τοῦ ὑπὸ-δάφους, φτωχὴ σὲ ἀρτηρίες ἐσωτερικῆς συγκοινωνίας, δὲν μπορεῖ νὰ θρέψη ἓνα πλὴ πυκνὸ πληθυσμό. Γι' αὐτὴν ἀληθεύει καὶ σήμερον τὸ παλαιό «τῆ Ἑλλάδι πενίη μὲν αἰεὶ κοίτε σύντροφός ἐστι, ἀρετὴ δὲ ἔπακτός ἐστι, ἀπὸ τε σοφίης κατεργασμένη καὶ νόμου ἰσχυροῦ τῆ διαχρεωμένη ἢ Ἑλλάς τὴν τε πενίην ἀπαμύνεται καὶ τὴν δεσποσύνην»⁽¹⁸⁾.

Ὅπως στὰ παλαιὰ τὰ χρόνια ἔτσι καὶ σήμερα παραμένει καθῆκόν τῶν Θεῶν ἢ τῶν ἀνθρώπων ν' ἀνιδρῶσιν κατὰ τῆς πενίας αὐτῆς.

Στὰ Κύπρια ἔπη, ποῦ μερικοὶ τ' ἀποδίδουν στὸν Ὅμηρο, βλέπουμε τὸν ἴδιο τὸν Δία, ἀπὸ ἔλεος ν' ἀναρριπίζει «πολέμου μεγάλην ἔριν» καὶ νὰ ἐπιτρέπη στὸ θάνατο ν' ἀποδεκατίζη τοὺς ἀνθρώπους γιὰ ν' ἀνακουφίζη τὴν παμβώτορα γαῖαν, ποῦ ὑλέφερε κάτω ἀπὸ τὸ ἀβάσιαχτο βάρος ἑνὸς πληθυσμοῦ μυριάδων⁽¹⁹⁾. Ἔτσι ὁ πόλεμος, ἀπόρροια θείας προνοίας γιὰ τὸν ποιητὴ ἢ μὲ ἄλλη διατύπωση σύγχρονη ἀνάγκη τῆς πρωτόγονης γεωοικονομίας, δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἐξελιχθῆ σ' ἓνα μέσο πολιτικῆς τῆς κοινωνικῆς προνοίας· ἐσωτερικὸς ἢ ἐξωτερικὸς, ἐπιθετικὸς ἢ ἀμυντικὸς ἦταν περιοδικὸς καὶ εἶχεν ὀποστολὴ νὰ διευκολύνῃ τὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, ποῦ πολεμοῦσαν, καὶ γι' αὐτὸ δὲν ξεχώριζε καὶ πολὺ ἀπὸ τὴ ληστεία καὶ τὴν πειρατία.

Στὴ «στενοχωρία γῆς» εὑρίσκειν ὁ Πλάτων⁽²⁰⁾ τὴν αἰτία τοῦ ἐκπατρισμοῦ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις καὶ σ' αὐτὴν ἐν

μέρει ἐβάσιζε τὴν ἀνάγκη τοῦ περιορισμοῦ τῶν γεννήσεων (21) στὴν ἰδεώδη του πολιτεία.

Δὲν εἶναι θαῦμα, ἂν καὶ σήμερα οἱ ἴδιες συνθῆκες ἔχουν τὶς ἴδιες συνέπειες· ἂν τοὺς νεοέλληνες χαρακτηρίζει ἓνας περίεργος ἀνεδαφισμός, ἂν ἡ νεοελληνικὴ οἰκονομία εἶναι ἀναγκασμένη νὰ ζητᾷ τὴ συμπλήρωσὴ της ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὴ Διασπορά, στὸ μικρασιατικὸ ἔδαφος, στὸν Πόντο καὶ τὴ Νότιο Ρωσία, στὴν Αἴγυπτο ἢ καὶ πρὸ πέρα· ἂν τὰ 55 ο]ο τοῦ ἑλληνισμοῦ ἴσαμε τὴ μικρασιατικὴ καταστροφή ζοῦσαν στὸ ἐξωτερικό· ἂν ἡ κανονικὴ ἐξαγωγή τοῦ περισσεύοντος πληθυσμοῦ δὲν ἔπαυε νὰ εἶναι γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἀνάγκη ζωῆς καὶ προόδου· ἂν ναυιλία καὶ ἐμπόριον, μετανάστευση καὶ παροικίαι παραμένουν τὸ πρὸ βέβαιον ἐνεργητικὸ τῆς ἐθνικῆς ἐργασίας.

Θάλαττα, θάλαττα ἀνακράζουσιν καὶ σήμερα ὅλοι ὅσοι γλυτώνουν ἢ ἀγωνίζονται νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὴν καταπιητικὴ στενότητα τῶν ἑλλαδικῶν μας συνθηκῶν, ἀγροτικῶν καὶ ἀστικῶν. Ὅχι μόνο στὴν ἀρχαιότητα, μὰ καὶ στὴν ἐποχὴ μας ὀφείλουν οἱ πολιτικοὶ τῆς Ἑλλάδος νᾶναι σὲ θέσῃ νὰ δείχνουν στὸ λαὸ ἀπὸ τὸ βῆμα τους μὲ τὸ χέρι τὴ θάλασσα.

Ἐκεῖ ζήτησαν καὶ βροῆκαν ὀλόκληρες γενεές τὰ μέσα γιὰ τὴν ἀνάπτυξή τους. Ἡ θάλασσα κ' ὄχι ἡ στερεὰ εἶναι κείνη ποὺ διανοίγει στὴν Ἑλλάδα πάντα καινούργιους ὁρίζοντες. Τῆς θάλασσας καὶ τῆς παραλίας τὴ σφραγίδα ἔχει αἰῶνες τώρα ὁ Ἑλληνικὸς πολιτισμὸς κ' ὄχι τῆς στερεᾶς. Μποροῦμε καὶ γιὰ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα νὰ ἐπαναλάβουμε «ἐξ ὕδατος εἶναι πάντα» καὶ νὰ φαντασθοῦμε τὸν γέρο-ὠκεανὸ πατέρα τοῦ νεοελληνικοῦ σύμπαντος.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς ἐξηγοῦν τοὺς λόγους ποὺ ἐπιβάλλουν στὴν Ἑλλάδα νὰ διατηρῆ τὴν περιφερειακὴ τῆς θέσῃ ὡς ἓναν ὄρο ζωῆς τοῦ ἑλληνισμοῦ.

Περιφέρεια ὁμως σημαίνει ἢ ἐξάρτηση ἀπὸ [τὴν ἐνδόχωρα ἢ κατοχὴ αὐτῆς μ' ἄλλα λόγια ἀδιάκοπον ἀγῶνα κατὰ τῆς φυσικῆς μορφῆς τῆς ἐνδόχωρας πρὸς τὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα καὶ ἀναπόφευκτη ἀλληλοδιείσδυση.

*
**

Ἀνάγκη νὰ προσέξουμε περισσότερο τὰ προβλήματα τῆς ἀλληλεπιδράσεως αὐτῆς. Οἱ σχέσεις μεταξὺ περιφέρειας καὶ ἐνδόχωρας εἶναι συνηφασμένες μὲ τὶς περιπέτειες τοῦ ἐμπορίου τῆς Μεσογείου καὶ πρὸ γενικὰ τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς.

Στὴν ἑλληνιστικὴ περίοδο—ἀφήνομε τὴν παλαιότερη—βλέπουμε, παράλληλα πρὸς τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀκτοπλοίας σὲ ἀνοιχτὴ θαλασσοπλοία, καὶ μιὰ προϋοῦσα μετάθεση τοῦ κέντρου τῆς οἰκονομικῆς, πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα πρὸς τὴν Ἀνατολή, ἔπειτα συνεχὴ μετανάστευση τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴ Μικρασία, τὴ Συρία καὶ τὴν Αἴγυπτο καί, ὡς συνέπεια, ἀπ' τὸ ἓνα μέρος φτώχεια, ἀραιώση τοῦ πληθυσμοῦ, στασιμότητα καὶ παρακμὴ στὴν Ἑλλάδα, κ' ἀπ' τᾶλλον οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη καὶ

πρόοδο στις παραλιακές χώρες τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, καὶ ἀλλοίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, πού ἀπὸ δυτικὸς Ἑλλαδικὸς γίνεται Ἀνατολικο-Μεσογειακός, ἐξωελλαδικός.

Ἡ μεταβολὴ συνεχίζεται καὶ στὴ Ρωμαϊκὴ ἐποχῇ, ὅποτε καὶ αὐτὴ ἡ Κόρινθος, ἡ Δῆλος καὶ ἡ Ρόδος χάνουν τὴ σημασία πού εἶχαν διατηρήσει ὡς ἐνδιάμεσοι σταθμοὶ μεταξὺ τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Μεσογείου· γίνεται ὅμως πῶς ἐντονὴ καὶ πῶς συνειδητὴ σιτοῦς μακροῦς αἰῶνες τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας⁽²²⁾.

Τὰ ἀνθηρὰ ἑλληνικὰ κέντρα, πού ἔχουν ἔτσι ἀναπτυχθῆ στὶς ἀνατολικές περιφέρειες, ἔμειναν ἐκτεθειμένα στὴ βαρεῖα πίεση τῆς ἀπέραντης ἀγροτικῆς ἐνδόχωρας. Κυρίως ἀστικά, ἦτο μοιραῖο νὰ ἐξαορτῶνται οἰκονομικῶς ἀπ' αὐτήν. Ἰσαμε τὸν παγκόσμιο πόλεμο ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς, ὁ μεγαλύτερος τῶν περιφερειῶν τούτων, πού καὶ σήμερα δὲν ἔχουν ἐκβιομηχανισθῆ, ἦταν ἀσικὸς καὶ ἀποτελοῦσε μειοψηφία σχεικὰ μὲ τὸν πληθυσμὸ τοῦ ἔσωτερικοῦ.

Τὴν ἐξάπλωση τῶν ἑλληνικῶν πόλεων στὴν περιφέρεια ἀκολουθεῖ πάντοτε μιὰ διείσδυση τῶν Ἑλλήνων στὴν ἐνδόχωρα καὶ ἔπειτα, ἂν ὄχι ἡ ἀπορόφησί τους ἀπ' αὐτήν ἢ ἡ προσαρμογὴ τους σαυτὴ καὶ ἡ συγκράτησή τους στὶς νέες θέσεις, σίγουρα ἡ ὀπισθοχώρησή τους καὶ ἡ ἔξοδος κάτω ἀπὸ τὴν πίεση παραλλήλων κινήσεων ἀπὸ τὸ ἔσωτερικὸ πρὸς τὴν παραλία. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ περιφέρειες ἐξανατολίζονται ἢ πάνε χαμένες γιὰ τὸν Ἑλληνισμό, ἐνῶ συνάμα ἐξελληνίζεται ἢ ἐνδόχωρα σὲ ὠρισμένα κέντρα καὶ πλουτίζεται μὲ νέες κυρίαρχες τάξεις.

Ἀνάλογη ἐξέλιξη παρατηροῦμε πάντα, ἰδίως ἐπὶ Βυζαντινῶν καὶ Τουρκοκρατίας, στὶς βόρειες περιφέρειες, πού, ὅπως π.χ. ἡ Μακεδονία, τὸ ἐθνολογικὸ τοῦτο παλίμψηστον, εἶναι ὅλες ἐκτεθειμένες στὴν πίεση τῶν σλαβικῶν μαζῶν⁽²³⁾.

Οἱ Ἕλληνες ἔμποροι, πρᾶματευτάδες καὶ ἐκμισθωτές, ἱερωμένοι καὶ διανοούμενοι, πού ἀνεβαίνουν πρὸς τὰ βόρεια, διασταυρώνονται σιτὸ δρόμο τους μὲ τῶν Σλαύων χωρικῶν τὸ δυνατὸ ρεῦμα πρὸς τὰ Νότια. Οἱ πρῶτοι εὐκίνητοι, περίεργοι, μὲ ἐπιχειρηματικὸ πνεῦμα καὶ χαρακτῆρα ἀτομιστικὸ πλανῶνται ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, τραβοῦν μακρὰ μέσα στὰ Βαλκάνια, σκορπῶνε καὶ πέρα ἀπ' τὸ Δούναβι ἀνάμεσα σὲ ξένους λαοὺς καὶ δροῦν ἐκεῖ, ὅπως π.χ. στὴ Βουλγαρία καὶ στὴ Μολδοβλαχία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ὡς ἰδρυτὲς ἀσικῶν κέντρων, ὡς φορεῖς πολιτισμοῦ. Οἱ δεῦτεροι ἀντιθέτως, δυσκίνητοι, ἐπίμονοι καὶ ὑπομονετικοί, ζοῦν ὁμαδικὰ ὁργανωμένοι σὲ πατριαρχικὲς ἐνώσεις ὅπως ἡ Ζυδρούγα, ριζώνουν βαθειὰ ὅπου μποῦν καὶ δὲν ἐννοοῦν ν' ἀποχωρισθοῦν οὔτε μὲ τὴ βία ἀπὸ τὴ γῆ, πού καλλιεργοῦν καὶ πού τοὺς θρέφει. Ἔτσι καλύπτουν οἱ σλαβικὲς μάζες τὰ κενὰ πού ἀφήνει ἡ ἑλληνικὴ μετανάστευση, ἔτσι πληθαίνουν ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ τὰ σλαβικὰ χωρία καὶ ξαπλώνονται ἴσαμε τὰ πρόθυρα τῶν πόλεων πού εἶναι σχεδὸν ὅλες ἰδρύματα ἑλληνικὰ καὶ κατοικοῦνται ἀπὸ Ἕλληνες⁽²⁴⁾.

Οἱ ἑλληνικὲς παροικίαι ἔχουν ἀπορροφηθῆ ἀπ' τὸ σλαυικὸ πληθυσμὸν σὰν ἓνα προζύμι πολιτισμοῦ καὶ πάντε χαμένες γιὰ τὸν ἑλληνισμό. Οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι ἀσήμαντες. Ἀντιθέτως οἱ σλαυικοὶ ἐποικισμοὶ κατὰ μέγα μέρος ἀντέστησαν στὴν ἀφομοίωση καὶ χρησίμευσαν, ἂν ὄχι συνειδητὰ ὡς προφυλακὴ, πάντα ὅμως ὡς σκοπὸς τῆς ἰμπεριαλιστικῆς πολιτικῆς τῆς χώρας τῆς προελεύσεως τους, τῆς ἀληθινῆς, φανταστικῆς, ἢ καὶ τῆς ἐκάστοτε ἐπιβαλλομένης (25).

Ἡ κυρίως Ἑλλάς, ἐνωμένη γεωγραφικὰ μὲ τὶς περιφέρειαι, δὲν μπόρεσε νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὶς συνέπειαι τῆς ἀλληλοεπιδράσεως μεταξὺ περιφέρειαις κ' ἐνδόχώρας. Μοιραῖα παρασύρθηκε κι' αὐτὴ στοὺς ἐσωτερικοὺς τῶν ἀγῶνες κ' ἔζησε πολλοὺς αἰῶνες σὲ τόσο στενὴ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς λαοὺς τοῦ ἐσωτερικοῦ, πὺ κατάντησε νὰ ἔχῃ τὴν ἴδια μ' αὐτοὺς τύχη. Ὅποιος γνωρίζει καλὰ τοὺς λαοὺς τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Μικρασίας δὲν θὰ δυσκολευθῆ νὰ βρῆ τὴν κοινότητα τούτη στὴ βάση τόσο τῆς οἰκονομικῆς καὶ πολιτικῆς τους ζωῆς ὅσον κι' αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ τους (26).

Ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπ' τὰ πιὸ παλῆὰ χρόνια ἴσαμε σήμερα εἶναι γεμάτη ἀπὸ τυπικὰ φαινόμενα πὺ ἐξηγοῦνται ἀποκλειστικὰ ὡς προβλήματα γεωγραφικῆς θέσεως. Κάθε ἐποχὴ ἔχει τὴ σφραγίδα τῆς ἱστορίας μιᾶς τῶν περιφερειῶν τῆς Μεσογείου. Κι' αὐτὸ τὸ ἑλληνικὸ θαῦμα, πὺ εἶναι πηγαῖο ὅσον τίποτε ἄλλο, συντελεῖται σὲ μιὰ ἐποχὴ πὺ ἀκολουθεῖ ἀμέσως τὸν αἰῶνα τῆς πιὸ ἐξαιρετικῆς ἀκμῆς τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς.

Εἶναι ἀκόμη πρόσφατα τὰ αἷτια καὶ οἱ συνέπειαι τῶν τελευταίων βαλκανικῶν καὶ ἄλλων πολέμων πὺ φωτίσανε τὴν ἀρνητικὴ ὄψη τῆς ἀλληλοεξαρτήσεως αὐτῆς. Ἡ μονόπλευρη ἀνάπτυξη ἢ σύμπτυξη τῆς γειτονικῆς ἀνατολῆς, ἂν καὶ εἶναι ἢ φαίνεται πρόβλημα πρὸ παντὸς ἐσωτερικό, ἔχει ἐνεργήσει ἀντιστρόφως ὡς μία πίεση ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν πλευρῶν, κ' ἐκδηλώθηκε ὡς ἀναπόφευκτος ἀνάγκη συμπτύξεως ἢ ἀναπτύξεως τῆς Ἑλλάδος, ὡς ἓνας παράγων σπουδαῖος γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ κ' ἐσωτερικὴ τῆς διαμόρφωση.

Σ' ἄλλα κεφάλαια παρακάτω θὰ μελετήσουμε καὶ τὴ θετικὴ ὄψη τῆς ἴδιας ἀλληλοεξαρτήσεως. Θὰ ἰδοῦμε, πῶς ἢ ἐξάντληση τῆς ἐνδόχώρας συνεπάγεται τὴ φτώχεια τῆς περιφέρειαις καὶ εἶναι ἱκανὴ νὰ ρίξῃ τὴν Ἑλλάδα πίσω, σὲ οἰκονομικῆς συνθῆκες πρῶτόγονες, σὲ γενικὸ μαρασμό· ἐπίσης πῶς ἢ οἰκονομικὴ ἀναγέννηση τῆς Μεσογείου σημαίνει καὶ τῆς περιφέρειαις τὴν ἀνάπτυξη καὶ τῆς Ἑλλάδος τὴν ἀνάσταση. Ἐδῶ εἶναι ἀνάγκη νὰ τονίσουμε ξανὰ μόνον αὐτὸ πὺ διαπιστώσαμε ὡς τὸ κυριώτερο αἷτιο ὅλων τούτων τῶν φαινομένων: τὴ γεωγραφικὴ βάση τῆς κοινότητος τῶν πεπερωμένων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν χωρῶν τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου.

Δὲν ἔχει σημασία, τὸ πῶς τὴν ἀντιμετωπίζει ἢ τὴν ἐκμεταλλεύεται ἢ ἐκάστοτε ἀνεθνικὴ, ἐθνικιστικὴ ἢ διεθνικὴ πολιτικὴ τῶν Κυβερνήσεων. Σημασία ἔχει τὸ ὅτι αὐτὴ εἶναι πραγματικὴ γιὰ τὸ σύνολο, παρ' ὅλες τὶς διαφορὰς καὶ τὶς ἀντιθέσεις πὺ χαρακτηρίζουν τὰ μέρη. Τὴν κοινότητα τούτη

τὴ βρῖσκουμε ἐνσαρκωμένη τόσο στὸ κράτος τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ὅσον καὶ στὴ Ρωμαϊκὴ καὶ τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία. Σ' αὐτὴν βασιζότανε ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ὅπως καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸ Κράτος τοῦ Οἰκου-
μενικοῦ Πατριάρχου. Μέσα σ' αὐτὴν ἔδρασε ἡ Δημοκρατία τῶν Δόγγηδων
καὶ κινήθηκε ἡ Μεγάλῃ Σερβία τοῦ Δουσαν. Ἐκεῖ μέσα μεγάλωσε τὸ κακὸ
ὄνειρο τῆς Μεγάλῃς Βουλγαρίας, ἐκεῖ ἀναπτύχθηκε καὶ ἡ οὐτοπία τοῦ Βαλ-
κανικοῦ πανσλαυισμοῦ. Μέσα στὸ πλαίσιο αὐτῆς βρῆκε καὶ ἡ δική μας ἡ
Μεγάλῃ Ἰδέα τὰ στοιχεῖα τόσο γιὰ τὴ γεωγραφικὴ τῆς φυσιολογικὴ δια-
μόρφωση ὅσο καὶ γιὰ τὴν παθολογικὴ τῆς παραμόρφωση· ἐννοῶ τὶς παρο-
δικές μας ἐδαφικὲς ἐλεφάντιάσεις, ὅπως καὶ τὰ σχέδια γιὰ τὴν ἀναβίωση
ἐνὸς νεοελληνικοῦ Βυζαντίου ἢ γιὰ τὴν παγίωση μιᾶς ἑλληνοθωμανικῆς
αὐτοκρατορίας.

Τὴν ἴδια κοινότητα βλέπουμε στὴ βάση τῶν παραγόντων, ποὺ ἀναγ-
κάζουν σήμερα τοὺς λαοὺς τῆς νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Μικρα-
σίας νὰ τείνουν, παρὰ τὶς διαμάχες τους καὶ παρὰ τὶς ἀντιδράσεις τρίτων,
πρὸς μιὰ Διαβαλκανικὴ ἢ μεσογειακὴ ἔνωση.

Ἀνάμεσα στοὺς φυσικοὺς παράγοντες κεῖνο ποὺ ἔχει ὕστερα ἀπ' τὴ
γεωγραφικὴ θέση τὴν πιὸ μεγάλη ἐπίδραση εἶναι τὸ κλίμα.

Καὶ ὅμως ἀπ' τὴ θάλασσα παίρνει κι' αὐτὸ τὴν ὑπόστασή του, τὸν
χαρακτῆρα του, ἀπ' τὴ θάλασσα, ποὺ εἶναι γιὰ τοὺς Ἕλληνες πάντα στοι-
χεῖο πρῶτο. Ἡ Ἑλλὰς ἔχει παρὰ τὴ μικρὴ ἔκταση τῆς ἐπιφάνειάς της τὸ
πιὸ μεγάλο μῆκος καὶ τὴν πιὸ μεγάλη ποικιλία τῆς παραλίας. Ἡ μεγαλύ-
τερη ἀπόσταση τῆς στερηᾶς ἀπὸ τὴ θάλασσα κυμαίνεται μεταξὺ 50—100 χι-
λιόμετρων. Δὲν ὑπάρχουν ψηλὰ βουνὰ ποὺ νὰ μὴ βλέπουν τὴ θάλασσα, ποὺ
εἶναι παντοῦ, ποῦ λείπει τὴν ἀκτὴ, τὴ δουλεύει παιχιδιάρικα, μπαίνει βαθειὰ
μέσα στὴ στερηὰ καὶ τὴν ἀνασυνθέτει δίνοντας ἔτσι μιὰν ἐνότητα ἀνώτερη
στὸ πλῆθος τῶν τμημάτων ποὺ γεννᾷ ἢ ξεσχισμένη ὑφὴ τῆς χώρας. Ἀνάλογη
εἶναι καὶ ἡ ἐπίδρασή της ἀπὸ ἄποψη κλιματικὴ. Αὐτὴ ἐξασφαλίζει τὴν ἐνό-
τητα καὶ τὸ μέτρο. Τὸ ἐνιαῖο θαλασσινὸ κλίμα ἐξομαλύνει τὶς κλιματικὲς
ἀντιθέσεις καὶ διαφορὲς τῆς στερηᾶς καὶ δημιουργεῖ ἀπ' αὐτὲς τὴν ἀρμονία
τῆς εὐκρατῆς ζώνης. Ἡ ἐπίδραση αὐτῆ τοῦ θαλασσινοῦ κλίματος ἐξασθενεῖ
μὲ τὴν προϋοῦσα ἀπόσταση τῆς στερηᾶς ἀπὸ τὴ θάλασσα, δὲν ἐκλείπει ὅμως
ποθενὰ τῆς Ἑλλάδος τελείως καὶ δίδει τόσο στὸ φυτικὸ καὶ ζωϊκὸ κόσμο
ὅσο καὶ στὸν ἄνθρωπο τὸν ἐλληνικὸ Μεσογειακὸ χαρακτῆρα.

Στὸ διάβα τῶν αἰώνων ἔχουν μπεῖ στὴν Ἑλλάδα ὀλοῦθε διάφοροι
ξένοι λαοί, Γερμανοὶ καὶ Φράγκοι, Σλαῦοι καὶ Βλάχοι, Ἀλβανοὶ Τοῦρκοι
κι' ἄλλοι. Ἐκεῖνο ποὺ πέτυχε ν' ἀφομοιώσει τοὺς ξένους αὐτοὺς δὲν εἶναι
μονάχα ἡ ἐπίδραση τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ὅπως τὸ παραδεχόμεθα γε-
νικά, ἀλλὰ καὶ κάτι ἄλλο ποὺ δὲν τὸ προσέχουμε ἀρκετά: τὸ κλίμα τὸ
θαλασσινὸ.

Ἡ ἐξέλιξη τῶν Ἀλβανικῶν πληθυσμῶν, ποὺ μπόρεσαν νὰ ριζώσουν
στὰ νησιά⁽²⁷⁾, δείχνει πὺς δὲν εἶναι δευτερεύουσα ἢ σημασία τοῦ συντελε-

στή τούτου. Γιατὶ μὲ τὸ κλίμα εἶναι συνυφασμένο πάντα κι' ἀνάλογο εἶδος ζωῆς, τὸ ἑλληνικὸ μεσογειακό, κι' αὐτὸ ἓνα στοιχεῖο πρωταρχικὸ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ· θὰ τ' ὀνομάζαμε γενικώτερα ρυθμό, ἂν ἦταν ἐξελιγμένο, ἂν γινότανε πιὸ συνειδητὸ καὶ πιὸ πνευματικόν. Μὰ κ' ἔτσι ὅπως εἶναι, ἀνεξέλιχτο, παραμελημένο ἢ καὶ παραμορφωμένο ἀπ' τὶς διάφορες καθαρεύουσες, δρᾷ σὰν μιὰ δύναμη ἐκπολιτιστικῆ. Ἀξεχώριστο ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ μέσογειο, διάχυτο ὅμως παντοῦ ὅπου ὑπάρχουν Ἕλληνες, ἀκόμα καὶ στὶς πιὸ μακρυνὲς παροικίαι τῆς Διασπορᾶς, ὑπάρχει σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς ἀπὸ τὴ λαϊκὴ μαγειρικὴ ἴσαμε τὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἀπὸ τὴν ταπεινὴ αἰσθητικὴ τῆς γλάστρας μὲ τὸ βασιλικὸ στῆν ἀσπρισμένη λαϊκὴ αὐτὴ ἴσαμε τὴ λεύτερη πνοὴ τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν. Πλάθεται καὶ συνάμα πλάθει, φορμάρεται κ' εἶναι φόρμα πού φορμάρει. Εἶναι ὅ,τι ἡ κοινὴ δημοτικὴ μπρὸς στὸ πλῆθος τῶν διαλέκτων, ἓνας ἀπὸ τοὺς παράγοντες πού ἐνώνουν, μιὰ πηγαία ἀντίδραση κατὰ τοῦ τοπικισμοῦ.

Λεπτομέρειες, πού κι' αὐτὲς δείχνουν πόσο μεγάλη εἶναι ἡ ἀλληλεξάρτηση κι' ἀλληλεπίδραση τῶν γεωγραφικῶν καὶ ἱστορικῶν ὄρων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

(1) Βιβλιογραφία γενική βρίσκει κανείς σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ γνωστὰ ἐγχειρίδια καὶ τὶς ἐγκυκλοπαίδειες τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς γεωγραφίας, τῆς ἀνθρωπογεωγραφίας, γεωοικονομίας, γεωπολιτικῆς κτλ. Ἐπίσης στὰ περιοδικὰ τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν, ὅπως π. χ. Annales de Géographie, Erde u. Wirtschaft, La Géographie, Geographische Zeitschrift, Meereskunde, Mitteilungen d. geograph. Gesellschaft, Petermann's Mitteilungen, Vierteljahrschrift f. Wirtschaft u. Geographie. Weltwirtschaftliches Archiv, Zeitschrift f. Geopolitik, Zeitschrift d. Gesellschaft d. Erdkunde κτλ.

Ἐπὶ τὸ πλῆθος τῶν σχετικῶν ἔργων ἀναφέρουμε :

André, Heiderich, Sieger: Geographie des Welthandels. Berger P: Géogr. économique génér. 1922. Berliner B: Der Einfluss von Klima, Wetter u. Jahreszeit auf d. Nerven- u. Seelenleben. Grenzfragen d. Nerven- u. Seelenlebens 96 1914. Ed. Herald, Loewenfeld, Kurella. Brunhes I: Géographie humaine t. 2. 1925—Étude d. Géogr. hum. L'irrigation, ses conditions géographiques. ses modes et son organisation dans la peninsule ilérique et dans l' Afrique du Nord. 1902. Brunhes et Valaux: Géogr. d. l'histoire. 1925. Dix A: Politische Erdkunde 1925. Dove K: Allg. Wirtschaftsgeographie 1922 — Über die Berührungspunkte sozialökonomischer u. wirtschaftsgeographischer Betrachtungsweisen 1919. Drygalski: Der Einfluss d. Landesnatur auf die Entwicklung d. Völker 1924. Febure-Lucien: La terre et l' évolution humaine. 1922. Haushofer, Obst, Lautensach u. Maull: Bausteine z. Geopolitik 1928. Hausleiter O: Wirtschaft u. Staat als Forschungsgegenstand d. Anthropogeographie u. d. Sozialwissensch. Weltwirtsch. Archiv III 1924 -- Zur Erforschung d. geogr. Einflüsse im sozialen Leben. Kölner Sozialpolitische Vierteljahrschrift v. 1924. Hennig R: Geopolitik, die Lehre vom Staat als Lebensraum 1928. Hettner A: Die Geogr. d. Menschen. Geogr. Zeit. XIII. 1907, — Die geogr. Bedingungen d. menschlichen Wirtschaft. Grundrissn d. Sozialökonomik. II. a. 1914.—Die Geographie, ihre Geschichte, ihr Wesen u. ihre Methode 1927. Hellpach W: Die geopsychischen Erscheinungen 1921. Kjellen Rudolf: Der Staat als Lebensform 1924. Krebs N: Die Verbreitung d. Mensch. auf d. Oberfläche 1922. Lütgens: Allg. Wirtschaftsgeographie 1928. Martonne E: Traité d. géogr. physique 1921. Maull O: Politische Geographie 1925.—Politische geogr. u. Geopolitik, geogr. Anzeiger 1926 H. 11|12.—Die Umwertung d. menschlichen Lebensraumes in naher u. ferner Zukunft. Z. f. Geopolitik 1928 H. I. Meyer Ed: Elemente d. Anthropologie. Grundzüge d. Anwendung d. Erdkunde auf die Geschichte 1921 (Gesch. d. Altert.). Pesch H: Die territorialen Bedingungen d. Produktivkraft eines Volkes (III τοῦ Lehrbuch d. Nationalökonomie) 1924. Penck: Klima Boden u. Mensch. Schmollers Jahrb 1907.—Das Hauptproblem d. physischen Anthropologie. Sitz. Berichte d. Preuss. Ak. d. Wiss, XXII. 1924. Ratzel F: Anthropogeographie 2. t. 1902|12.—Völkerkunde 1894|5.—Politische geographie éd. Oberhummer 1923.—Das Meer als Quelle der Völker grösse.—Über allg. Eigenschaften d. geogr. Grenzen u.

über die politisch. Grenzen. Abhdl. d. sächs. gesell. d. Wissen. 1892.—Le sol la société, l'état. Année sociologie 1898]9. E. Reclus· L'homme et la terre 1905.—Nouvelle géographie universelle 1876—1894. Reinhardt R: Weltwirtschaftliche u. politische Erdkunde 1923. Richthofen F· Vorlesung üb. Siedlungs u. Verkehrsgeographie 1908. Sapper K· Allg. Wirtschafts- u. Verkehrsgeographie 1930. Schmidt Ph· Wirtschaftsforschung u. Geographie 1925. Schmoller G. Grundriss d. Allg. Volkswirtschaftslehre 1920. Σφουρῆ Κ. Α.: Γεωοικονομία καὶ Οἰκονομία 1930 Vidal la Blache: Principes d. géogr. humaine 1921. Vogel W· Das Neue Europa u. s. histor. geogr. Grundlagen 1925.—Politische Géographie 1922. Wagner H· Lehrbuch d. geographie 1912.

Ἔργα εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, τὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Α. Μεσόγειο:

Αἰγινήτη Δ.: Τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος τ. 2. 1908. Ἀμαντου Κ.: Τὸ Αἰγαῖον καὶ ἡ γεωγραφ. διάσπασις τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡμερολ. Μεγ. Ἑλλάδ. 1923. Μακεδονικά. Συμβολὴ εἰς τὴν μεσαιων. ἱστορ. καὶ ἔθνολ. τῆς Μακεδον. 1920. Ancel S: Peuples et Nations des Balkans 1926.—Races, langues, Empires et Eglises dans les Balkans. Le monde Slave III. 1926. Baedeker K: Griechenland 1908.—Konstantinople, Balkanstaaten, Kleinasien, Archipel u. Cypern 1914. Bursian· Geographie von Griechenland 2 t 1862]72.—Über d. Einfluss d. Natur d. griech. Landes u. d. Charakter seiner Bewohner 6. u. 7. Jahresbericht d. geogr. Gesell. 1877.

Buxton N: Travels and Reflexions 1922. Chalikiopoulos: Wirtschaftsgeographische Skizze Thessaliens Geogr. Zeitsch 1905. Chloros N· Die Waldverhältnisse Griechenlands 1884. Crenzburg N: Kreta, Leben u. Landschaft Zeitsch d. Gessel f. Erdkunde 1928.—Die Landschaften d. Insel Kreta Verhandl. u. wiss. Abhandl d. 22 deutsch Geographentagung 1928. Curtius: Pelopones 2 t. 1851]2. Cvijiê J: La peninsule balkanique 1918. —Die Tektonik d. Balkanhalbinsel Internat. geolog. Kongress 1903. Grundlinien d. geogr. u. geolog. von Makedonien u. Altserbien. Pet. Mittl. Erg. H. 1908.—Die Ethnogr. Abgrenzung d. Völker auf d. Balkanhalbinsel Pet. Mitt. 1. 1913. Decassos P: Die Landwirtschaft im heutigen Griechenland 1904. Demoulin S Ed: Comment la route crée le type sociale τ. 2 1904, Fels F: Griechenland (Gerbing: Das Erdbild d. Gegenw I. Die Länder Europas) 1926. Fischer Th.: Die Südeuropäische Halbinsel (Kirchoff's Länderkunde. Europa III 2) 1893.—Studien üb. d. Klima d. Mittelmeerländer. Pet. Mitt. Erg. H. 1876.—Mittelmeerbilder 2 τ. 1906/8. Frech F: Zusammenhang d. asiat. u. europ. Gebirgssysteme Pet. Mitt. II. 1914. Halberland A.: Die Trinkwasserversorgung primitiver Völker. Pet. Mitt. Erg. H. 1912. Hann S.: Handbuch d. Klimatologie III, 2. 1911. Hennig R.: Die Anfänge d. Kulturellen u. Handelsverkehrs in d. Mittelmeerländern Hist. Zeitsch. 139. 1929. Hassert K. Das Türkische Reich. 1913. Kaindl R. Die Grenzen zwischen West- u. Osteurop. Kultur Pet. Mitt. 1917. Καραβίδα Κ. Δ. Ἡ μακεδονοσλαβικὴ ἀγροτικὴ κοινότης καὶ ἡ πατριαρχικὴ οἰκογένεια 1926.—Δημοκρατία καὶ αὐτοδιοίκησις ἐν Ἑλλάδι 1930.—Σοσιαλισμὸς καὶ Κοινοτισμὸς. Δοκίμ. περὶ τῶν γεωοικονομικ. κ. κοινωνικ. βάσεων τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Ἑλλην. χωρῶν 1930.—Ἀγροτικά 1930.—Κοντογιάννη Π. Γεωγραφία τ. Μικρᾶς Ἀσίας 1921. Krebs N. Die Anthropologischen Räume d. Balkanhalbinsel. Penck's Festschrift 1918.—Die geogr. Struktur d. osman. Reiches geogr. Zeit. 1927. Die Verbreitung d. Menschen auf d. Erdoberfläche 1922. Lucas G. A: Die Südeuropäische Halbinsel καὶ Machatschek: Vorderasien. Καὶ τὰ δύο ἔργα στὸ

Kende's Handbuch d. geogr. Wiss. II—V. Länderkunde 1921. Μαροβαελάκη Γεωφυσικ. ἔρευνα ἐν Μακεδ. 1926, Marek R. Südeuropa u. Vorderasien Geogr. Zeit. Zur Anthropol. d. Wälder. Geogr. Zeit. 1912. — Völkergrenzen u. Pflanzengrenzen. Scharfelters Zeit. f. Schulgeogr. 1910. Mariolopoulos E. G.: Étude sur le Climat d. la Grèce 1925. Μαυρί, Ο.: Kultur u. politische geogr. Aufgaben d. heutig. Griechenlands. Entwicklung u. politische Probleme d. östlichen Mittelmeergebiets. Mitt. d. geogr. Ges. 1915.—Politische Probleme d. östl. Mittelmeers. Geogr. Zeit. 1917.—Beiträge u. Morphologie d. Peloponnes u. d. südl. Mittelgriechenlands. Penck's Geogr. Abhandl. X. 3. 1921.—Das griech. Mittelmeergebiet 1922. — Die geogr. Grundlagen d. Wirtschaft in Griech. Andréas Geogr. d. Welthandels I, 1926. Mendelsohn B.: Die geogr. Grundlang. d. Kulturentwickl. in d. Balkanländern, Deutsche Rundschau 1914. Μηλιαράκη Α.: Μελέτη περὶ τῆς θέσεως τοῦ Ἰονίου πελάγους ἐν τῇ ἀρχαίᾳ καὶ τῇ νέᾳ Γεωγραφίᾳ 1888.—Νεοελληνικὴ γεωγραφ. φιλολογία (1800—1888) 1889 Obst E.: Wirtschaftsstudien in d. europäischen Türkei 1920.—Oestreich K.: Die Südeuropäische Halbinsel u. d. Tiefländer an d. unteren Donau. Andréas Geogr. II. 1921.—Die Oberfläche Makedoniens geogr. Zeit. 1910.—Beiträge z. geomorphologie Makedoniens. Abhandl. d. geogr. Gesell. in Wien IV, 1, 1902. — Makedonien geogr. Zeit. 1904.—Die Bevölkerung Maked. ibid 1905.—Makedonien Zeit. d. gesell. f. Erdkunde 1916. Philippson A.: Das Mittelmeergebiet, s. geogr. u. kulturelle Eigenart 1924.—Griechenland u. s. Stellung im Orient Geogr. Zeit. 1897.—Land u. See d. Griechen. Deutsche Rundschau. 1905. — Beiträge z. Erkenntn. d. griech. Inselwelt. Pet. Mitt. Erg. 4. 134.—Reisen u. Forschungen in Kleinasien, ibid. Erg. H. 167, 172, 180, 183, (1910—1915). — Das Türkische Reich 1915.— Zur Ethnologie d. Peloponnes. Pet. Mitt. 1890.—Thessalien u. Epirus 1897.—Bericht üb. eine Reise durch Nord- u. Mittelgriech. Zeit. d. gesell. f. Erdkunde 1890.—Zusammenhang d. griech. u. kleinasiatisch. Faltengebirge. Pet. Mitt. 1914.—Die Vegetation d. westl. Kleinasiens, ibid. 1919.—Wirtschaftl. aus d. westl. Kleinasien. Arch. f. Wirtschaftsforschung im Orient. 1916]7.—Völkerkarte d. westl. Kleinasiens. Pet. Mitt. 1919. — Europa ausserhalb Deutschland 1928. Penck Grundzüge d. Geologie d. Bosphorus. Veröffentl. d. Instit. f. Meereskunde I, 1919.—Die tektonischen Grundzüge Westkleinasiens 1918.—Recclus E.: L'Europe méridionale (Nouv. Geogr. Univers.) 1876. Rikki M.: Lebensbedingungen u. Vegetationsverhältnisse d. Mittelmeerländer. — Schellenberg O. Studien z. Klimatologie Griechenland's 1908. Schultze Makedonien. Landschafts. L.: u. Kulturbilder 1927. Σοφianoπούλου Ι.: Πῶς εἶδα τὰ Βαλκάνια 1927.—'Ἡ Ἑλλάς καὶ τὰ Βαλκάνια. Οἶκον. Ταχυδρομὸς 12 Ὀκτωβ. 1931.— Αἱ προγραμματικαὶ ἀρχαὶ τοῦ Ἀγροτικοῦ Κόμματος 1931 καὶ Πειθαρχία 29 Μαΐου 1930. Stephanos Clon.: La Grèce au point de vue naturel, ethnolog. κτλ. (Delambre: Dictionnaire encyclopéd. d. sciences médic.) 1884. Σφουρῆ Κ. Δ. Ὑπὸ ποίας προϋποθέσεις ἡ Ἑλλάς εἶναι βιώσιμος; 1931. Struck A.: Zur Landeskunde v. Griechenland (Angewandte Geographie IV) 1912. Tsoungos D.: Hundert jahre griech. Landwirtschaft 1931. Tuckermann W.: Osteuropa 2 τ. 1922. Udden R. Völkertore (A. Grabowski's Weltpolitische Bücherei) 1921. Weiss Jacob: Bericht über die Länder u. Völkerkunde Süd-osteuropas im Rahmen d. antiken Geographie geogr. Jahrb. f. 1928 I. 1929.

(2) Γιὰ τὴ γεωγραφικὴ ἐξήγηση τῆς ἀρχ. Ἑλλάδος βλπ. τὴν τυπικὴ εἰσαγωγὴ ὅλων σχεδὸν τῶν ἔργων περὶ ἀρχαίας τέχνης, Φιλοσοφ. ἱστορίας κτλ. π. χ.

Beloch I: Griech. Gesch. 1917. 1, Curtius griech. Gesch. 1987]2.
 Glotz La civilisation égéenne 1923, Jardé A: La formation du peuple grec 1923. Taine H. Philosophie de l'art (en Grèce) II, 1882, Joëlle K: Gesch. d. Antiken Philosophie I. 1921.

(3) Hegel: Philosoph. d. Gesch. Reclam σ. 126.

(4) Meyer E: Gesch. d. Altert. II. 1893 σ. 59.

(5) Maull: das griesch. Mittelm.

(6) Fischer (Kirchoffs Länderk) II 2 σ. 23.

(7) Maull: o.c. σ. 2, Philippson Zusammenhang κτλ.

(8) Meyer: o.c. I 2 1913 σ. 75, II σ. 59.

(9) Εἶναι ἀνάγκη ζωτικὴ γιὰ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα ἡ θετικὴ γνώση τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν πλευρῶν τοῦ ζητήματος τῆς Διασποράς. Συντελεστικὴ πολὺ θὰ εἶναι ἡ μελέτη τῆς ἐξελίξεως τῶν ἀρχαίων ἀποικιῶν. Προβλ. Bérard V: Les Phéniciens et l'Odyssee 2 τ. 1902-3. Bilabel: Die ionische Kolonisation 1920 (Philologus XIV 1). Büchner L: Die Besiedelung d. Küsten d. Pontus Euxinus durch die Milesier 1885]6.—Ἄρθρα τοῦ ἰδίου Doris καὶ Chalkidiki Wissowa's Real Encyclop. V 1905 καὶ VI 1899. Cuillemer: Colonia (Daremberg et Saglio Dictionn. d. antiq. grecques et rom. I 2) 1887. Cavagnac E: Population et Capital dans le monde méditerranéen antique 1923. Ebert: Süd russland u. Altertum 1921. Foucart P: Mémoires sur les colonies athéniennes. Mém. d. l'Acad. d. inscript. et Belles Lettres série IX σ. 323—413. Glotz: Le travail dans la Grèce ancienne 1920. Guiraud P. La propriété foncière en Crèce 1893. Haselbrock-Johannes: Staat u. Handel im alten Griechenland 1928. Hertzberg: Kurze Gesch. d. altgriech. Kolonisation 1892, Hirschfeld: Aiolis (Wissowas RE). I 1894.—Zur Typologie griechischer Ansiedlungen im Altertum. Histor. philologische Aufsätze zu E. Curtius κτλ. 1884. Jardé o.c σ. 213-280. Καλιτσόνακι. Ἀρχαία Ἑλλάς στὴν Ἱστορ. τ. Πολιτ. Οἰκονομ. 1929. Rostowzew M. Iranians and Greeks in South Russia 1922.

(10) Ancel: Manuel hist. de la quest. d'Orient 1923. Bevione: L'Asia Minore e l'Italia 1913. Corbert F: England in the Mediterranean 1904. Dainelli: Nell'Egeo 1923. De Luigi: Il Mediterraneo nella politica europea 1925. Dressler A. Italien u. seine Herrschaft im Mittelmeer. Zeit. f. geogr. 1925. Fischer Th: Die Seehäfen von Marokko, Meereskunde I 1908. Giannini: L'annessione di Cipro. L'orient moderne 1922. Gmelin A: Die Vorherrschaft im Mittelmeer. Marokko u. Tripolitani. Handb. d. Polit. II 1920. Gatti A. Napoleone et Ali Tepelenli 1925. Herre P: Weltgeschichte im Mittelmeer 1929.—Europäische Politik im Cyprischen Krieg (1570-3) 1902.—Der Kampf um die Herrschaft im Mittelmeer 1909. Hettner A. Russland, eine geogr. Betrachtung von Volk, Staat u. Kultur 1921. Hoetzsch O. Der Panславismus in Russland, Serbien u. Oestereich. Handb. d. Polit. II 1920. Jessen O: Die Strasse von Gibraltar 1927. Kjellen R. Die Grossmächte u. die Weltkrise 1921. Lautensache H. Die Mittelmeere als geopolitriche Kraftfelder (Bausteine καὶ Geopolitik) 1928. Lenz O: Das Mittelländische Meer. Handb. d. Polit. II 1920. Lucas C P: The Mediterranean Colonies and Cyprus (A historical Geography of the Brit. colonies I) 1888. Martelli P. Die strategische Bedeutung d. Suezkanals. Weltverkehr u. Weltwirtschaft 1911]1912. Moer P: Politische Probleme im westl. Mittelmeer. Meereskunde 1914. Seiffullach Ibrahim. Italien im östl. Mittelmeer 7 Beih. d. Zeitsch. f.

Geopol. 1927. Silva Pietro. Il Mediterraneo dall' unità di Roma all' unità d'Italia 1927. Solmi A. La guerra libica e il Dodecaneso nei documenti segreti della diplomazia russa. Politica 54—55, Skine F. The expansion of Russia (1815—1900) 1903. Redlich. Gesch. Oesterreichs 1921. Reventlow. Deutschlands Auswärtige Politik (1888—1913) 1914, Ruhl A. Die Grundlagen d. italienischen Imperialismus Meereskunde 1918.

(11) Philipps. D. Mittelmeerg σ. 168.

(12) Πρβλ. Σάββα. Περὶ τῶν ἐλῶν τ. Ἑλλάδος καὶ Κρήτης 1909 σ. 5 6 ὁπως καὶ τὰ ἔργα Καρδαμάτη καὶ τὶς στατιστικὲς τοῦ ὑπουργείου Ὑγιεινῆς.

(12a) Jonnes N. H. S. Malaria and Greek history 1909.

(13) Philipps. o.c. σ. 128, 129.

(14) Εὐριπίδ. Μήδεια 825—830.

(15) Ἡρόδοτ. VII, 102.

(16) Kinkel. Epicorum graecorum fragmenta 1875 σ. 21.

(17) Νόμος IV 707c—708b πρβλ. καὶ σημείωση 9.

(18) Πολιτεία V, Νόμος V.

(19) Phillips. o.c. σ. 42, 220 κ. ἔξ. Meyer E. Blüte u. Niedergang d. Hellenismus in Asien 1925 σ. 78, 79.—Alexander d. Grosse. Kleine Schriften I, 1910. Birt H. Th. Alexander d. gr. u. das Weltgriechentum 1924. Jouguet I. L'impérialisme macedonien et l'hellenisation de l'Orient 1926 σ. 48, 79, 455.

(20) Πρβλ. Τὰ ἔργα Oestreich, Cvijić V, Ancel, Maull. Kultur u. politische.—Ἀμάντου. Μακεδονικά, Καραβίδα, Ἐπίσης Hadjidakis G. L'hellenisme de la Macedoine. Rev. d. ét gr. XLI 1928. Nicolaides. Makedonien 1899. Colocotronis. La Macedoine et l'hellenisme 1919. Oberhammer E. Die Balkä-völker 1917. Weigand G. Ethnographie von Makedonien, Geschichtl. nationalsprachl. Statistischer Teil 1924. καὶ τὸν ἀδιάκοπα ὀγκούμενο σωρὸ τῆς πατριωτικῆς βιβλιογραφίας τῶν βαλκανικῶν λαῶν.

(21) Ὁ Amadori-Virgili. La questione rumeliota 1908 σ. 40 κ. ἔξ. ἀναφέρει στὴ Μακεδονία 58 πόλεις, κ' ἀπὸ τοῦτες τὶς 52 ὡς ἰδρύματα Ἑλλήνων. Πρβλ. καὶ Schäfer μελέτη (στὴν οὐγγρική) γιὰ τὸ ρόλο τῶν Ἑλλήνων στὴ διαμόρφωση τοῦ προκαπιταλισμοῦ στὴν Οὐγγαρία. A görögök veretöszerepe Magyarországon a Korai Kapitalismus Kialakulásában. Βουδαπέστη 1930.

(22) Πρβλ. σημ. 20 καὶ Ancel Races κτλ. Le monde slave III 1926.—La Macédoine, son évolution contemporaine 1930. Belitsch. La Macédoine 1919. Iwanoff, Ischirkoff κ. ἄ. Das Bulgarentum auf d. Balkanhalbinsel. Pet. Mitt. 1915. Iwanoff. La quest. macédon. 1920. Urban M. Bulgarisches u. Serbisches Volkstum in Makedonien. Oesterreichische Monatshr. f. d. Orient XXXIX, 1913. Wirth A. Der Balkan 1914.

(23) Jorga. Le caractère commun des institutions du Sud-Est de l'Europe 1928. Krumbacher. Byz. Zeit. 1899 σ. 337. Meyer G. Byz Zeit. 1894 σ. 396. Dietrich K. Türkertum u. Byzantinertum. Beilage d. Münch. Neuest. Nachricht. 26-27 Novemb. 1908. Die Volksdichtung d. Balkanländer in ihren gemeinsamen Elementen. Zeit. d. Vereins f. Völkerkunde in Berl. 1902, 2, 3, 4. Papahagi. Parallele Ausdrücke und Redensarten im rumänischen, albanesischen, neugriechischen u. bulgarischen. B. Jahresbericht d. Inst. f. rumänische Sprache in L. pzoș 1908. Dragomir Karadimitchev Neugriech. bulgar. Parallelen. Münch. Diss. 1925. H. Romanski μελέτη γιὰ τὴν ἐκπολιτιστικὴ καὶ γλωσσικὴ ἀλληλεπίδραση μεταξὺ τῶν βαλκανικ. λαῶν, βουλγαριστὶ στὸ περιοδικὸ τῆς Σόφιας Ucilisystem Pregled 23 1924, 1—2,

(24) Heitzberger Gesch. Griech 1876 I σ. 42, 42.